

МИРКАРИМ ОСИМ

ЎТРОП

I

613 йил савр¹ ойининг бошларида эрталаб икки отлик тевараги баланд пахса девор билан ўралган чорбогнинг дарвозаси олдига келиб эгардан тушди. Дарвозанинг икки тавақаси ланг очиқ. Дарвозабон эшик ёнида турарди. Эгнига мовутдан калта энгли тугмадор², оёғига уфка этик кийган, икки юзи қип-қизил, гўлабирдан келган суворий отини етаклаганича эран-қаран дарвозадан кирди. Унинг ёнида кумуш дастали қилич, белида ўқ-ёй ва еттита ўқ солинган садоқ осиглиқ. Иккинчи отлик — ёши йигирма бир-йигирма иккиларда бўлган новчагина йигит, қирчанғи отини етаклаб, унинг орқасидан эргашди. Мийиқлари сабз урган, дўрдоқ лаблари илжайиб турган бу йигитнинг елкасига ямоқ тушган, кўхна этигининг пошнаси майишган.

Эшик ёнида турган дарвозабон биринчи отликқа ҳурмат билан салом берди-да, иккинчи отликқа истехзо билан қараб жилмайиб кўйди. Шу пайт ичкаридан бўз яктак кийган ориққина бир хизматкор югуриб чиқиб меҳмонларнинг отини етаклаганича отхонага олиб кириб кетди.

Боғдаги мева дарахтлари гуллаган, ҳаводан бол иси анқийди. Баҳор дарахтларни ёш келинлардек безатиб, устларига оқ, қизил кўйлак кийгизган, кокилларига гулоб сепган. Кишининг ёшлигини эслатувчи муаттар дарахтлар атрофида ширинликка ўч арилар гўнғиллашиб учиб юришарди.

Бесаранжом чумчуқлар ясанган-тусанган дарахтларнинг гулларини чўқиб-чўқиб узиб ташламоқда, улар устида қалдирғочлар чарх уриб валфажри ўқийди.

Чорбогнинг қоқ ўртасига қурилган баланд шийпон зиналаридан ўрта ёшли, миқтидан келган, қийиқ кўзли бир киши тушиб келаётибди. У ҳам гўё ҳозир урушга кетаётгандек қуролланган, ёнида кумуш дастали қилич, белида садоқ, кўлида ўқ-ёй. Биринчи меҳмон уни кўриши биланоқ ўн қадамча берида тўхтаб, индамай, ўнг кўлининг кафтини очиб, боши узра кўтарди-да, унинг

учини ерга тегизиб таъзим қилди. Ранги ўчиб кетган ёш йигит ҳам шеригига тақлид қилиб, қўл учини ерга тегизиб, кейин қадини ростлади. Боғ эгаси уларнинг таъзимига бош силкиш билан жавоб қилди-да, ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин қисқача сўради.

— Ҳа, Қулназар, не хабар?

— Минг қатла шукрим, сояи давлатларида эсон-омон юрибдирмиз. Юрт тинч, аҳоли дуоини жоилариши қилиб ётибдурлар, — деди келган юзбоши. — Жанобларига бир хушхабар келтирдим.

— Қани, эшитайлик, — деди қўрғон эгаси мийиғида кулиб.

— Улуғ элчи Баҳриддин Розий Чип-Мочиндан қайтаётган эрминилар. Чопар келиб, тоғла Утрорда бўладурлар, — деб хабар қилди.

— Дуруст, дуруст, — деб қўйди Инолчиқ бепарволик билан. Унинг қотмадан келган қорача юзи жиддий, ҳеч бир мушағи қимирламас эди. У қип-қизариб ерга қараб турган ёш йигитга савол назари билан тикилганча қолди.

— Бу йигит — Темиртош. Мен жанобларига айтиб эрдим, — деди юзбоши Қулназар, — Мана, энди хизматингизга ўз оёғи бирла келди.

Утрор шаҳар ҳокими Инолчиқ ўзига эпчил бир навкар топиб беришни юзбоши Қулназардан илтимос қилганди. Уруғ оқсоқолларидан бўлган бу одам оддий халқдан чиққан навкарларнинг садоқатли, ўз вазифасини бажону дил бажарадиган, мард бўлишини яхши биларди.

Инолчиқ Темиртошнинг узун қўлларига, йирик панжасига, сал букчайган гавдасига қараб: «Агар тарбият қилинса, яхши қиличбоз чиқади, — деб ўйлади. — Лекин томоқдан қисилиб ўсган йигитга ўхшайди, боқса одам бўлади». Темиртош эса ҳокимнинг қора соқолига, бақувват бўйнига, кийими остидан билиниб турган мушакларига қараб, «мой билан гўштни кўп еб, илиғи тўлган», деб ўйлади.

— Ўқ отмоқ, от минмоқни билурмусен? — деб сўради ҳоким, у билан сўрашиб бўлгандан кейин.

— Ҳа, ўқни яхши отиб, отни яхши минурмен.

Инолчиқ садоғидан ўқ-ёйини ва битта ўқини олиб унга тутқазди-да, юз қадамча наридаги ёш теракни кўрсатиб:

— Мерган бўлсанг, ўшал огочни қорага олиб отғил, — деди-да, ўзини четга олиб турди.

Темиртош ўқни ёй устига қўйиб, йўғонлиги одамнинг сопидек келадиган теракка қаради. Сўнгра оғир ўқ-ёйни аранг тортиб отди. Ўқ теракка бориб санчилди, икки ёйига

пат қадалган думи загизгоннинг думидек ликиллаб тура-
верди.

— Офарин, — деди Қулназар юзбоши. — Яхши мерган
бўлсанг-да, кучинг йўқ эркан.

У белидан ўқ-ёйни олиб, узоқ пойлаб ўтирмай, камон
тортиб қўйиб юборган эди, ўқ ўша теракни тешиб ўтди.

Темиртош қойил қолиб:

— Балли, куч-қувватдан берган экан, — деб юборди.

— Нима, сен юзбоши Қулназархўжа ҳамма кучини
қорнига тўплагон деб ўйлабми эрдинг? — деди у катта
қоринни кўрсатиб. — Ҳамма куч билакда. Истасанг, кучдан
қарз бериб турай.

Ҳазил-мутойибага унча хуши бўлмаган Инолчиққа
юзбошининг гапи унча ёқмади шекилли, қошини чи-
мириб:

— Бул йигитни хизматга олурмен, — деди Қулназар-
нинг бир туки йўқ қип-қизил башарасига қараб. — Сиз
бу йигитни ўз бўлукингизга олиб, от минмоқ, қилич ур-
моқни ўргатинг.

— Бош устига, — деб таъзим қилди юзбоши, сўнгра
кўзлари чақнаб кетган Темиртошга бурилиб гапира кет-
ди: — Қилични шундай урмоқ керакдурким, ерга санчиб
қўйилган қамишнинг таги қимир этмасун, кесилган
учи қаватига тушиб, санчилиб қолсун. Сени шундай
ўргатурмен.

— Соғ бўлинг, оға. Мен яхшилиқни унутатургон
йигитлардин эрмасмен.

Инолчиқ бу соддадил йигитнинг чин юракдан чиқариб
айтган гашига мийигида кулиб қўйди-да:

— Қани, шийпонга марҳамат, сўйлашайлик, — деди.

II

Темиртош ўтрорлик бир узангисоз хунармандининг бит-
таю битта ўғли эди. Отаси фақиргина косиб бўлгани учун
ёшлигида уйлана олмай, ёши қайтгандан кейин ўзига
ўхшаган бир камбағал боғдорнинг қизига уйланган, қирқ
бешга кирганда Темиртошни кўрган эди. Ўғил етти ёшга
кирганда отаси соч-соқолига оқ оралаган, тишлари тушиб
кетган чол бўлиб қолди. Темиртош онаси билан галма-гал
дамни босиб ўчоқдаги оловни қизитар эди. Отаси катта
сандоннинг ёнидаги чуқурга тушиб, бир жуфт темирни
оловга тикиб қўярди. Темир қизаргач, уни узун омбур би-
лан ўчоқдан олиб, сандон устига қўяр, ўнг қўлидаги чўкич
билан темирни ура-ура чўзарди. Темиртош ҳар вақт кўзини

юмганда терлаб кетган, юзлари бужур, чўкич ураётган отаси кўриниб кетарди.

Еш бола дам босиб чарчаганда, онаси:

— Бор, ўглим, далага чиқиб ўйнаб кел, — деб, ўзи дам босишга ўтирарди.

Темиртош кичкина ўқ ёйини олиб, ўртоқларини бошлаб далага чиқиб кетар, улар билан ўқ отишарди. Кимнинг ўқи ўзса, орқада қолган ҳамма ўқлар ўшаники бўларди. Темиртош аксари шерикларининг ҳамма ўқларини ютиб оларди, кейин хомуш бўлиб шаҳарга қайтаётган шерикларига ўқларини улашиб берарди.

У ўқ ясашга жуда уста эди. Кўли бўш маҳалларда айвон устунига боғлаб қуритиб қўйган адил самбитгол новдаларини йўниб учини чиқарар, кесиб тайёрлаб қўйилган товук патини думига ёпиштирарди.

Бундан бошқа унинг яна бир эрмаги бор эди. Ёз пайтида кечқурунлари кўшнилари бўлмиш Бугроҳожининг хизматкори билан отларни анҳорга обориб сугорар, чўмилтирарди. Яйдоқ отнинг устига миниб олиб, оёғи билан ниқтарди-да, уни сувнинг ўртасига туширарди. От қулоқларини дикқайтириб бир текис сузиб кетганда бир қўли билан унинг ёлидан ушлаб, бир қўли билан бўйнига қоқиб-қоқиб қўярди. Ҳаммаёғи шалаббо ҳолда уйига қайтгач, ўзида йўқ хурсанд бўлиб, отларни қандай чўмилтирганини завқланиб ота-онасига сўзлаб берарди. Баъзан отасидан:

— Менга қачон от олиб берурсиз? — деб сўрарди.

— Катта бўл-чи, насиб қилса яхши бир тулпор олиб бергаймен, — деб ваъда қиларди отаси.

Бироқ Темиртошнинг пешонасига от битмаган экан. Кўп ўтмай отаси бир куни тўсатдан ўлиб қолди. Бугроҳожидан қарз кўтариб отасини кўмишди, таъзиясини ўтказишди. Отадан етим қолган шўрпешона бола онаси билан шаҳарнинг чеккасидаги боғдор тоғасининг ҳовлисига кўчиб борди. Тоғаси ёзда боғига кўчиб чиқарди.

Қариндошларининг маслаҳати билан Темиртошни Абдумажид уста деган узангисозга шогирдликка беришди. Абдумажид устанинг олов дўконида икки халфа, икки-уч шогирд ишларди. Уч-тўрт ой хизматкорлик қилиб юргандан кейин Темиртош дамгарлик қилди. Бир йил ўтгач, олов ёнида туриб босқон билан қизган темирни ура бошлади. Шундан сўнг устадан ҳафтасига беш-олти ярмоқ³ оладиган бўлди. Пайшанба куни кечқурун тоғасиникига онасини кўргани борар, жума куни дам олиб,

шанба куни тонготарда яна устаникига қайтарди. Фақат онаси олдидагина у ўзини бахтли сезарди.

Тоғасиникига келган куни кечқурун боғдаги супачада ётар, ҳаммадан эрта туриб, қушларнинг сайрашига қулоқ соларди. Жума куни ўзи сингари ялангоёқ, жулдурвоқи қўшни болаларни эргаштириб, кенг далага олиб чиқар, улар билан ўқ отишарди. Ёши ўн олти-ўн еттига кирганда ҳам, қўшниларининг масхара қилишига қарамай, ўқ отиб машқ қилишини қўймасди. Шу яқин орада боғи бўлган Қулназар юзбоши уни кўриб юрарди. У Темиртошнинг отга, ўқ отишга ишқибозлигини билиб, уни кўз остига олиб қўйган эди. Бир куни Темиртошни далада учратиб:

— Бир саркардага навкар керак, борурмисан, — деб сўраб қолди.

— Жоним бирлаи, — деб жавоб қилди Темиртош ўйлаб-пешиб ўтирмай.

У қаттиққўл устанинг қўлида ишлаб, ўз меҳнати билан уни бойитишни истамасди. Аммо ўз бошига олов дўкони очиш учун унда на уй, на маблағ бор эди!

Қулназархожа билан учрашгандан кейин Темиртошнинг ҳаёти бошқа изга тушиб кетди.

III

Ўтрор шаҳри XII ва XIII аср бошида Ўрта Осиёнинг шарқи шимол чегарасидаги энг йирик шаҳарлардан бири эди. Шаҳардан тўрт-беш чақирим нарироқда Сирдарёга қуйиладиган Арс суви Ўтрор воҳасини сўғориб, гуллатган эди. Бу вилоятда яшовчи меҳнаткаш ва жафокаш халқ Ардан анҳорлар чиқариб, бийдек даштни боғ-бўстонга, бугдойзорларга айлантирган эди. Шарқ томондан бу обод ерларга кўчманчилар бостириб келганда деҳқонлар омочни ташлаб, қўлларига қилич олар, Мовароуннаҳрни, яъни Сирдарё билан Амударё ўртасидаги жаннатдек ўлкани кўксилари билан тўсиб, босқинчиларни улоқтириб ташлашарди. Ўтрор Мовароуннаҳрнинг қалқони эди. Ҳатто XIII аср бошларида бостириб келган қорахитойлар ҳам узоқ жанглардан кейин улоқтириб ташланди. Шундан сўнг яна Ўтрор шаҳри орқали Шарқий Туркистонга катта савдогарлар қарвони ўта бошлади.

Ўтрор — буюк савдо ва хунармандчилик маркази. Шаҳарга яқинлашган киши дарвозалардан кириб-чиқиб турган қарвон туяларининг жангир-жунгури, бўкириши, бозорларнинг говури, мисгарлик, темирчилик, чилангар-

лик расталарининг тарақа-туругини эшитар, шаҳар мадрасаларининг офтобда жимжима қалган пештоқларини кўриб, кўзи қамашар эди.

Гир атрофи қўрғон билан ўралган Ўтрор шахрининг ўртасида, саҳни ўн уч-ўн тўрт ботмон келадиган тўрт бурчакли баланд тена устига қалъа қурилганди. Бу ички қалъа хом ғишт девор билан ўралган бўлиб, унга уч дарвозадан кириларди. Қалъа деворлари ич томондан унча баланд бўлмаса ҳам ташқи томондан баландлиги қарийб йиғирма-йиғирма беш газ келарди. Қалъанинг тўрт бурчагига баланд миноралар қурилган бўлиб, шинакларидан теварак-атрофни ўққа тутиш осон эди. Бу ерда амалдорлар, саркардалар, аскарлар туришарди.

Июлчиқ Хитойдан қайтиб келаётган Хоразм элчиси Баҳониддин Розий шарафига зиёфат бермоқда. Ички қалъанинг ўртасига қурилган тўрт устулли серпакш хона зиёфат учун ҳозирланган, девор тағларига шойи кўрпачалар солинган, дастурхонлар ёзилган. Тўр томондаги зарбоф тўшақда Июлчиқ билан элчи, сўл томонда саркардалар, ўнг томонда элчининг иккита ёрдамчиси, девон бошлиғи Бадриддинхожа, шаҳар қозиси, амалдорлар, савдогарлар ўтиришарди. Меҳмонлар белларини маҳкам танғиб олган кўк саллалли ёш аёқчилар қўлидан қадаҳни олиб шароб ичиб, кумуш товоқларда устма-уст келтириб турилган қовурмалар, гоз, ўрдак кабобларни тамадди қилишарди. Ҳаммаларининг бетлари қизариб, кўзлари чақнаган, лаблари илжаюди.

Бугун Қулиазар юзбоши қўл остидаги бўлинма саройда навбатчилик қилади. Зиёфатда энг қуйидаги ўринлардан бирини ишғол қилган юзбоши ўқтин-ўқтин ташқари чиқиб, жой-жойларга қўйилган соқчиларни текшириб келади.

Жўнгина матодан янги тугмадор кийган Темиртош зиёфат бўлаётган хона эшиги ёнида қотиб туради. У кўз ўнгиди бўлаётган ҳамма нарсаларга бепарводай кўринса ҳам, унинг милсини шу маҳалгача ақлига келмаган фикрлар кавлайди: «Шу ерда ўтирган ўн чоқли зарбоф чопонли меҳмоннинг кўнгилхушлиғи учун юзтача одам овора. Ошпазлар, хизматкорлар, баковуллар, аёқчилар бу еб-ичаётган бир печа одамга хизмат қилиб улгура олмайди. Мана, баковул ичига қийма тиқилган какликларни олиб ўтяпти. Бай-бай, мунча ҳиди яхши-я,— деб ўйлайди у, оғзининг суви келиб. Навбатчиликка туришдан олдин у серқатиқ гўжа ичиб, қоринини тўйгазиб олган

бўлса-да, бухоралик ошпаз Абулмакорим пиширган ов қатларга кўнгли сует кетади. — Ана тандир кабоб. Мунча овқатни кўп ейишмаса. Шунча овқат билан бир маҳалла косибни тўйғизиш мумкин. Буларнинг қорни мешми, нима бало? Шундай фикрлар хаёлидан ўтаркан, унинг икки қулоғи суҳбатда эди. Барваста, чўзинчоқ юзи чўл шамолидан қорайиб кетган элчи ажойиб-гаройиб воқеалардан хикоя қиларди.

Баҳоиддин Розий Хитойга етиб борганда Пекин шаҳрини Чингизхон босиб олган экан⁴. Элчи Пекин шаҳар дарвозаси олдида тоғдек уюлиб ётган ўликларни кўрибди. Сасиб-бижиб кетган мурдаларни кўмишга одам йўқ. Чингизхон пойтахт ҳунармандлари — косиблари, усталарини тирик қолдириб, бошқа барча аҳолини қиличдан ўтказган экан. Шаҳар майдонларида устма-уст уюлган қонли, яланғоч хотинлар, болаларнинг мурдалари даҳшатли манзара касб этаркан. Шаҳар сасиб кетган, турли юқумли хасталиклар тарқалган экан. Шаҳарни босиб олган мўғуллар ҳам вабодан қирилаётган эканлар. Аммо элчи зиёфат вақтида бундай нарсалар тўғрисида гапиришни ноўрин деб билди. Элчилик лавозими ҳозир кўпчилик ичида Чингизхоннинг қабих ишлари тўғрисида гапиришга йўл қўймас эди. Шунинг учун у бу гап ўрнига қоси⁵ пнинг зиёфатлари, сарой олдида бўлган мушакбозлик, хитой раққосалари тўғрисида хикоя қила кетди.

Хушбўй мусалласлар сипқаравериб қулоқлари қизиб қолган саркардалардан бири мийиғида кулиб, деди:

— Чин-Мочиннинг қизлари кўркли бўладур, деб эшитамиз, ростми?

— Ҳа, кўркли ва ифбатли бўладурлар, — деб гапида давом этди элчи. — Мўғуллар шаҳарга бостириб кирганларида хитой қизлари мўғул йиғитлари илкига тушмаслик учун ёниб турган уйлар ичига ўзларини урганларини, номусларини сақламоқ учун ўзларини ўтга ташлаганларини ўз кўзим билан кўрдим. — Элчи даҳшатли воқеаларни гапирди-ю, тилини тишлаб қолди. У кўрган-кечирган воқеаларга ўзининг муносабатини бундай равшан ифода этиб, хитойларга хайрихоҳлигини билдириб қўйганидан пушаймон бўлди. «Меъеридан кўпроқ ичиб қўйдим чоғи», деб ўйлади у қовоғини солиб. Аёқчи узатган қадахни олмай, боши оғриб турганини баҳона қилиб, узрини айтди. Шу пайтда қуйида ўтирган машшоқлар мунгли бир куйни чалиб юбордилар. Ҳамма жимиб қолди.

Зиёфат тугаб, меҳмонлар тарқалгандан кейин, элчи Иполчиқ билан ёлғиз қолиб, узоқ гаплашди. У Чингизхон

ва мўгул қўшини тўғрисида батафсил маълумот бериб, кўрган даҳшатли воқеаларини бирма-бир ҳикоя қилиб берди.

Эртаси куни ҳоким амалдорлар билан элчини шаҳар ташқарисигача кузатиб қўйди. Баҳоиддин Розий юзларча туяга молларни ортган хоразмлик, шарқий туркистонлик савдогарлар ҳамроҳлигида Гурганжга йўл олди.

IV

Чингизхоннинг элчиси Маҳмуд Ёлвоч Бухорога илк баҳорда етиб келди⁶, чунки Хоразмшоҳ Муҳаммад шу ерда эди.

Ўрта ёшли, кинчоқдан кўра туркманга кўпроқ ўхшаган Хоразмшоҳ Бухоро аркида, зийнатли, серустун саломхонанинг тўридаги саккиз қиррали олтин тахт устида виқор билан ўтирганича, таъзим қилиб турган элчилардан ҳол-аҳвол сўрарди. Соқоли қорақуядек қоп-қора Маҳмуд Ёлвоч қора кўзларини султонга тикиб, ўртада қўл қовуштирганича турарди, ёрдамчилари савдогар Юсуф билан Алихўжа унинг икки томонида таъзим қилганларича қотиб қолганлар.

— Сафарлари бехатар бўлдимиз? Йўлда кўп машаққат чекмай етиб келдиларми?

— Минг қатла шукрки, ной остонларига соғ-саломат етиб келдик. Алалхусус, давлатингиз чегарасидин ўтганимиздан сўнг сафаримиз бемашаққат, йўл бехатар бўлди.

У Хоразмшоҳ олдида эгасини тониб олган овчи итдай ялтоқланар, ширин сўз билан уни илондек аврамоқчи бўлар эди.

Хоразмшоҳ Чингизхон элчилари олдида ўзининг улуғ давлат подшоҳи эканини кўрсатиш учун эгнига оғир зар чопонини кийиб, симобий салласининг пешонасига ўн икки мисқолли олмос қадаб, қўлларига қўша-қўша ёқут кўзли тилла узуклар тақиб олган. У кулимсираб элчи ёрдамчиларининг исм ва лақабларини, қаерлик эканликларини сўради. Шоҳнинг сўл томонидаги турган саркардалар, ўнг томонидаги вазирлар, амалдорлар, дин пешволаридан баъзилари элчи Юсуфнинг ўтрорлик, Алихўжанинг бухоролик эканини билиб тонг қолдилар, кўпларнинг юзида нафрат ва ғазаб аломати пайдо бўлди. Тахтнинг орқасида турган сарой соқчилари бошлиғи Темур Малик гижиниб: «Маҳмуд Ёлвоч хоразмлик, анови ўтрорлик, буниси бухоролик. Шундай бўла туриб, бегона

подшоһиниң хизматига кирибдурлар, бу ҳам озлик қилгани-дек, унинг элчиси бўлиб келибдурлар, бу қандог сурбетлик!» деб ўйлар ва муштини қисар эди. Бу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳам хаёлига шу фикр келган эди. Элчилар кўпчиликининг кайфиятини сезгандек, қизариб ерга қараб таъзим қилиб туришар эди.

Маҳмуд Ёлвоч Чингизхоннинг ёрлигини султоннинг ўз қўлига тошширгандан кейин сукут қилиб турди. Султон марҳамат қилиб, ўнг қўлини унинг елкасига тегизиб қўйди, элчи эса орқаси билан юриб, жойига бориб турди.

Сарой битикчиси — белбоғига қаламдон қистирган, бўк салла ўраган йиғит Чингизхоннинг форс тилида ёздирган ёрлигини ўқиб эшиттирди. Ёрликда мўғул қооһи Хоразмшоҳни ўғлим деб атаган ва Мўғулистон билан Туркистон мамлакати ўртасида дўстлик муносабати ўрнатишни, савдо-сотиқ битими тузишни таклиф қилган эди. Қоон султонни ўғлим деб атагани учун кўпларнинг жаҳли чиқди, шоҳнинг ҳам ранги ўчиб кетди.

Ёрлик ўқилгандан сўнг сарой вазири Чингизхоннинг юборган совғаларини эълон қилди. Бу вақтда султоннинг олдидан қоон юборган совғаларни — туя жунидан тўқилган жўра-жўра қимматбаҳо матолар, Хитой шойиси, ён кийик мугузлари, боғлам-боғлам сувсар терилар, ноёб яшилранг яда тоһи ва боһиқа нарсаларни олиб ўта боһладилар. Энг сўнг тўрт барзанги йиғит туя бўйвидек келадиган тиллани олиб ўтганларида, ҳамма қооннинг сахийлигига ҳайрон қолди. «Ўғлим», деб атагани учун жаҳли чиққан султон ҳам буни кўриб, жаҳлидан тушди.

Қабул маросими тугагач, элчилар шарафига катта зиёфат берилди.

Кечаси султон Чингизхоннинг бош элчиси Маҳмуд Ёлвочни ҳузурига таклиф қилди. Тун қоронғисида маҳфий суратда чақиртирилганидан хавотир олган элчи ранги ўчган ҳолда сарой вазири орқасидан эрганиб, шоҳнинг «хужраи хоси» эшиги олдида тўхтади-да, нафасини ростлади. Олтин эшик олдида султоннинг шахсий мулозими Қорача Ҳожиб элчидан кўзини узмай қаққайиб турар эди. Бир оздан кейин вазир хужрадан чиқдида, элчининг қўлидан ушлаб, ичкари олиб кирди. Зар тўшак устида ўтирган султон бир оз қимирлаб қўйиб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Султон билан бир тўшакда ўтириш ҳар бир элчига муяссар бўлмайдиган эҳтиром эди.

Элчи тиз чўкиб, чап қўли билан шойи тўнининг этакларини тиззаси остига қистириб қўйди. Гир атрофи қоп-

қора жингалак соқол билан ўралган юзи заъфарондек саргайиб, қалин лаблари дир-дир титради.

Султон мулойимлик билан бола-чақасининг соғлиги, савдо-сотиқ ишлари қандай бораётганини суриштирди. Элчи тинчланиб жавоб берди.

— Минг қатла шукр, ҳаммалари сояи давлатингизда эсон-омон юрибдурлар, ишларим, алҳамдулилло, кундан-кун ривож топмоқда...

— Дуруст, дуруст. Сизни ўзимизга яқин олиб, суҳбатлашгим келиб эди,— деди султон томоғининг ости қирилган, юмшоқ, чанбар соқолини силаб.— Ҳар қалай, сиз ўз одамимиздурсиз. Шул ерда туғилиб ўсгансиз. Тақдир тақозоси бирла дўстимиз Чингизхондин элчи бўлиб келибдурсиз, аммо билурменким, мусулмон бўлганнингиз сабабли кўнглингиз бизга мойил. Ўзингиз ул ерда, аммо дилингиз бул ерда...

— Орий, рост айтадурлар,— деди пул учун, мол-дунё учун динини ҳам, элини ҳам қоопга аллақачон сотиб юборган элчи тилёгламалик қилиб.— Кўнглим сизга мойил бўлмай, кимга мойил бўлсин. Ахир, шухратингиз оламни тутган. Бутун Турону Эрон, Ҳинд-Афғон, Шарқий Туркистон сизга тобе, халқлари сояи давлатингизда бахтиёр, пойқадамингиз теккан ер саодат пури бирла мунаввар. Сиздек шоҳ учун хизмат қилмоқ ҳар кимарса учун бахт-саодат...

Султон элчининг хушомад билан айтган тумтароқли сўзларига қулоқ солиб эриб кетди. У табассумини яширолмай, ичи барқут билан сирилган қутичалардаги гавҳар, забаржад, ёқут тошларини элчи олдига суриб қўйди.

— Подшоларнинг инъомини қабул айламоқ фарздур,— деди кўзлари чақнаб кетган элчи. У гавҳарни кўзи билан чамалаб: «Тўрт-беш мисқол келар», деб ўйлади.

Султон гапни айлантириб, Маҳмуд Ёлвочни мўғул қўшини тўғрисида махфий маълумотлар юбориб туришга кўндирмоқчи бўлди. Маҳмуд иккилашган кишидек, бир оз сукут қилиб, ерга қараб қолди. Холбуки, у иккиланиб ўтирмай, дадил иш қиладиган одам эди. Шу топда у Чингизхоннинг илоһиникидек ҳеч пирпирамайдиған, одамга тик қарайдиган айёрона тарғил кўзини кўргандек бўлди, унинг: «Ҳой, Маҳмуд, сен султон нима деса хўп деявер, жосусликни таклиф этса — қабул қилавер, қўрқма», деган сўзларини эшитгандай бўлди. Чингиз мўғул қўшини тўғрисида қандай маълумот беришни, яъни усталик билан Хоразмшоҳни чалғитишни ҳам ўргатган, калтабин султоннинг элчини жосус қилиб олиш ниятига

тушишини назарда тутиб, тегишли чоралар кўриб қўйган эди.

— Сиздек улуғ подшоҳ менга хизмат таклиф этадурлару, мен йўқ дейманму, хизмат камари белимда, садоқат нури дилимда, на амрингиз бўлса, буюраверинг, — деди Маҳмуд қатъий оҳангда.

Султон қарс урган эди, белбоғига қаламдон, қўлтиғига нақшли чарм жузвдон қистирган ёш битикчи таъзим қилиб кирди-да, остона олдида ўтирди. У Ёлвочнинг мўғул аскарларининг сони, жойлашган ерлари тўғрисида айтган гапларини ёзиб олди...

Орадан бир ҳафта ўтгач, Ёлвоч султон билан савдо битими тузиб, Мўғулистон сари йўл олди. У Хоразмшоҳдек подшони алдаб, қоон учун Хоразм давлатининг ички ишлари тўғрисида қимматбаҳо маълумотлар олиб, эсон-омон кетаётганидан хурсанд эди. Хоразм ва Бухоро савдогарлари, амалдорлари ўртасида мухлислари кўп бўлган Ёлвоч саройдаги келишмовчиликлар, мамлакатнинг аҳволи, қўшин тўғрисида кўп маълумот тўплаган эди.

Султон жуда усталлик билан асп юриш қилган шатранжбоздек хурсанд. Қолбуки, Темур Малик, Шаҳобиддин Хивагий, Иполчиқ сингари олдинни кўрадиган арбоблар сотқин Маҳмуд Ёлвочни хоин сифатида жазолаш ўрнига совга-саломлар билан жўнатилишидан норози, тил-ёглама элчи султонни лақиллатиб кетганини фаҳмлаган эдилар. Ёлғиз султоннинггина бунга ақли етмасди.

V

Ҳар тарафдан азон товуши эшитиларди. Ўтрор шаҳридаги масжиди жомеъ муаззини кетидан барча маҳаллаларнинг сўфилари чувиллашиб, йўғон-ингичка овоз билан қавмларни хуфтон намозига даъват эта бошладилар.

Осмонда чарақлаган катта-кичик, хира-ёруғ юлдузлар бойларнинг уйларида ёнган шам ва қандилларга, камбағалларнинг уйида милтиллаган чироқларга ўхшарди.

Элдан бурун хуфтон намозига кетаётган тақводорлардан бошқа кўчаларда ҳеч зог йўқ. Ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит. Аммо кесак деворларнинг орасига беркинган чирилдоқлар юз минг йиллардан бери такрорлаб келган ашулаларини қичқириб қуйлайди.

Бошига симобий салла, эғнига банорас тўн кийган бир отлик шаҳарнинг Сўфи дарвозаси яқинидаги катта бир дарвоза олдида эгардан тушди-да, жиловни ўз

хизматкорига тутқазди. Жиккаккина кўса чол хўжасининг олдига тушиб, шаҳарнинг нариги бурчидан югуриб келган эди. У ҳарсиллаб отнинг жиловидан ушлаган ҳолда, ёлнин тўғрилай бошлади. Хожаси эса катта мис ҳалқани ушлаб, тақиллатмоқчи бўлиб турганда шу ҳовли яқинидаги масжиднинг муаззини хунук овоз билан азон айта бошлади. Киши дарҳол ҳалқани қўйиб юбориб, дарвоза ёнидаги супачага ўтирди. Сўфи азон айтиб бўлгандан кейин, гавҳар тошли узук таққан қўлини очиб дуо ўқиди-да, юз-кўзини сийшади, сўнгра ўрнидан туриб, дарвозани уч марта қоқди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас занжирларнинг пиқирлаб тушгани эшитилди. Сўнгра дарвозанинг сўл тавақасидаги кичкина эшик гижирлаб очилди. Қиёфасидан шу қўранинг хизматкори экани билиниб турган бир чол фокусни боши барабар кўтарди. Ичига бир ярмоқли шам ёқилган фокуснинг хира сарғиш нури ўрта ёшли меҳмоннинг йўгон ва савлатли гавдасини, лунжи осилган қип-қизил юзи, қуюқ қошларини ёритди. Хизматкор уни таниб, дарҳол орқасига бир қадам ташлади-ю, раиғи ўчиб таъзим қилди:

- Келсинлар, тақсирим, келсинлар.
- Хожанг уйдами? — деди меҳмон.
- Уйдалар.

Меҳмон ўз хизматкорига жавоб бериб юборди-да, бошини энгаштириб кичик эшикдан ичкари кирди. Рўпарадаги меҳмонхона дарчаларидан ҳовли саҳнига ёруғ тушиб турарди. Меҳмонхонада — дарча ёнидаги пастаккина хонтахта ёнида юзи юмалоқ, соч-соқоли оқарган, мўйлови ва қошлари қора бир чол пингичка, узун дафтарчага аллапарсаларни ёзиб ўтирарди. Бешта мум шам ёқилган қандил меҳмонхонани нурга гарқ қилган эди.

Уй эгаси ҳовлига тикилиб қаради. Меҳмонхона томон келаётган икки кишининг қорасини кўриб, хонтахта устидаги дафтар билан қалам-довотни йиғиштириб, токчага қўйди. Шу пайт меҳмон даҳлизга кириб, баланд пошнали сағри кавушини ечди. Эшик олдида ўзини қарши олган мезбонга икки қўлини бериб кўришди.

— Келинг, Бадриддинхожа, соғ-саломатгина юриб-дурсизму?

— Минг қатла шукр, ўзлари бардаммилар? Ассалому алайкум! Қутлукқадамдин хат келиб турадурму? Ота-муроджон эсон-омонму?

Хушомадгўй меҳмон Бугроҳожининг ўғиллари, невараларининг соғ-саломатлигини қайта-қайта сўрарди.

Шундай йўгон, барваста кишининг ингичка овоз билан гапириши жуда галати туюларди.

Меҳмон билан мезбон меҳмонхонага кириб, тўрга солинган кўрпачага ўтиришди-да, юзларига фотиҳа тортишди, яна ҳол-аҳвол сўрашди. Бу вақтда хизматкор чол дарҳол дастурхон ёзиб, даҳлиздан ясоғлиқ баркаш олиб кирди.

Сиртига турли афсонавий қуш ва ҳайвонларнинг суратлари солинган чинни кўралар, идиш-оёқлар, Самарқанд усталари гул солиб ишлаган мис кўзалар, баркашлар тоқчаларга тизилган, анордек қип-қизил туркман гиламлари оёқ остига тўшалган, кашмир усталари тўқиган ҳарир пардалар дарчаларга тутилган. Тоқчалар ва пирамонларнинг зиҳлари ганчдан қабартма қилиб ишланган.

Бу хонадаги анжом ва ашёлар уй эгасининг турли мамлакатлар билан савдо-сотик қилиб туришидан дарак бериб турарди.

Бугроҳожи Ўтрор шахрининг энг бой савдогарларидан бири. Унинг савдо қарвонлари Сурия билан Хитой ўртасида қатнаб туради. Гумашталари Дамашқ пўлати, Ироқ матолари, зеб-зийнат асбоблари, биллурдан ясалган идишлари, ойшаларини Хитой ва Шарқий Туркистонга, Хитой усталари тўқиган матоларни Ғарбга обориб сотади. Бугроҳожи етмишга бориб қолган бўлса ҳам, икки юзи қип-қизил, ўзи тетик, кўзлари ўйнаб туради. Икки хотини бўлган бу чол шарм-ҳаёни унутиб, яқингинада ёш бир қизга уйланди.

Ёши ўттиз бешларга бориб қолган қора соқол меҳмон — Бадриддин бинни Тожиддин Инолчиқнинг маъмурий ишлар бўйича ёрдамчиси эди. Шундоқ улуғ мартаба эгаси бўлган бу одам бой олдида икки букилиб таъзим қилиб ўтирар, саволларига кулиб жавоб қиларди.

— Яна не хабарлар бор? — деб сўради мезбон илжайиб.

— Хабарлар кўп. Маҳмуд Ёлвочдин сўнг қоон ҳазратлари яна тўрт юз эллик кишилик элчилар қарвони юбораётган эрмишлар. Жанобингизнинг тағойиваччалари Умархожа бош элчи бўлиб келаётган эмиш.

— Қоон бирла султон нега мунча иноқ бўлиб қолди, а? Бир гап борму? Гўё меҳрибон ака-укадек, бир-бирига инъом юбориб турадурлар.

— Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур, деб айтмиш она тулки болаларига шудгордаги қопқонга қўйилган қуйруқни кўрсатиб, — деди Бадриддинхожа ингичка овоз билан. — Қооннинг совгалари баайни шуд-

гордаги қўйруқ кабидир. Султоннинг онаси Туркон хотун ақли қисқа ўглини ҳарчанд огоҳлантирса доғи, ўгли қонқондаги қўйруқ сари интилмоқда...

— Қорчиқ Туркон ақлли хотун, — деди уй эгаси суҳбатдошининг сўзини оғзида олиб. — Яхшики султон онасини давлат ишларидан четлаштирмиш. Султон саройина нифоқ кирди. Бу ҳам бўлса сиз бирла бизнинг бахтимиз.

— Орий, рост айтадурлар, хожам, — деди меҳмон ялтоқлашиб. — Қаю уйга нифоқ кирса, бузмоғунча қўймас. Мўғулистондиги оқиб келаётган сел шаҳар ва қишлоқларни вайрон, далаларни пайхон этатурган кўринадур.

— Қўрқманг, Бадриддин, сиз бирла бизнинг кўрғонимиз шундай баланд ердаки, аларни ҳеч қандай тўфон бузолмайдур.

Четдан туриб қулоқ солган киши уларнинг нима тўғрисида гаплашаётганларини англай олмас эди. Меҳмон билан мезбон охиригача айтилмаган қисқа бир гап, бир имо-ишора билан бир-бирларини тушуниб олар, бу уларнинг кўндан буён дўст ва фикрдош эканлини кўрсатарди.

Хожа Бадриддиннинг отаси Тождиддин бир неча йил ўтрор шахрининг қозиси бўлиб келган нуфузли бир зот эди. Ўтрорни қорахитойлар босиб олганда, Тождиддин душман томонига ўтиб, уларга бажону дил хизмат қилган эди. Султон Ўтрорни қайтиб олганда, хиёнатчи қозининг бўйинга қилич урдирди⁷. Кейинчалик султон шаҳар савдогарлари ва шарият пешволарининг кўнгли учун собиқ қозининг ўгли Бадриддинни соҳиби девон қилиб белгилади. Султон Бадриддиннинг бошини силаб, унга кўп яхшилиқлар қилди, бироқ қозиваччанинг қори кетса ҳам музи кетмас кўнглида кек сақлаб юрарди. У билан ҳар сафар учрашганда юрагида битиб қолай деган ярани Бугроҳожи янгилар, уни қасос олишга ундар эди.

— Султон Муҳаммаднинг давлати бамисоли устунлари чириган кўхна бир иморат турур. Бул иморатнинг тезроқ қулагани яхши. Тузалмай турган беморнинг ўлгани — уй ичидагиларнинг тингани яхши, — деди Бугроҳожи тишларини гижирлатиб. — Султон худди тоғ устиндаги торгина сўқмоқдан кетаётган кишига ўхшайдур. Қўлидаги лўттибозлик лангари жонини сақлаб келадур.

Дарҳақиқат, Хоразмшоҳнинг давлат кемасини қурт еб, чиритиб қўйган эди. Султон қипчоқ оқсуяқлари билан туркман беклари ўртасидаги низо оловини сўндириш ўрнига, унга мой сешиб, гуриллатиб юборарди. Гоҳ ота

уруғи бўлган туркманларга ён босиб, ўзини уларга хайр-хоҳ қилиб кўрсатар, гоҳ она уруғи — қипчоқлар томонига ўтиб кетарди. Бу сиёсат туркман беклари билан қипчоқ хонлари ўртасидаги зиддиятни борган сари кучайтирар, султон бу низолардан фойдаланиб ўз ҳукмронлигини мустаҳкамламоқчи бўларди. Султоннинг онаси Туркон хотун эса Дашти Қипчоқдан ўз қариндошларини чақириб, уларга мансаблар берар, туркманларни четлаштиришга уринарди.

Хожа Бадриддин сарой низолари ҳақида Бугроҳожига батафсил гапириб берди-да, сўзининг охирида:

— Инолчиқ Ёлвочнинг совға-саломлар билан қайтариб юборилганини эшитиб бисёр хафа бўлди, агар мен султон ўрнида бўлсам, бу жосуснинг бўйнига қилич урдирардим, деганини ўз қулоғим бирла эшитдим, — деди.

Бугроҳожини бу гапни эшитиб, ўйланқираб қолди. Ичида: «Умархожа бошлиқ бўлиб келаётган элчилар карвонининг тақдирини нима бўлади? — деб ўйлади. — Агар ихтиёр Инолчиқнинг қўлида бўлса элчиларни омон қолдирмайди, аммо султон бунга йўл қўймайди. Қадимдан «элчига ўлим йўқ», деган гап бор-ку. Ҳеч ким шу маҳалгача элчининг жонига қасд қилган эмас».

Ўй эгасини бу сарташвини фикрлардан ўзини чағитиши учун гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Тахмин этайликким, султон бутун аскарларини бир ерга тўплади ва Инолчиқ каби бир кимарсани аларга бош қилиб қўйди, ул тақдирда Чингизхонни мағлуб этмаги мумкинми?

— Албатта. Султонда аскар кўп. Аммо, бахтимизга, султон бутун черикни бир ерга тўплагани кўрқадур. «Тўпласам, қипчоқлар мени тахтдан тушириб, ўрнимга Қутбиддинни ўтиргизадурлар», деб ўйлайдур. Лашкарини бир ерга тўпламоққа биз ҳам йўл қўймаймиз, — шуни деб Бадриддин қўйнидан тўрт буклаб тахланган бир қогоз чиқарди-да, мезбонга узатди. Бугроҳожини хатни ёруққа солиб ўқий бошлади:

«Улуғ қон, Мўғулистон ва Чин-Мочиннинг буюк ҳукмдори Чингизхон ҳазратларига саломи бениҳоядин сўнг бандалари Инолчиқ ва Темур Малик бош уриб арз қиламизким, подшоҳимиз султон Муҳаммаднинг қосиб, деҳқон ва алалхусус тижорат аҳлига зулм-тааддиси кундан-кун ошмоқда, шул сабабдин барча улусни ўзига душман қилиб олмоқда. Бизлар ҳам бул зулм иморатини қулатиб, сиз каби улуғ хоннинг тахти раёсатига кирмоққа аҳд қилдик. Агар лашкар тортиб келсалар, ўз ҳукмимиз-

даги Ўтрор ва Хўжанд қалъаларининг дарвозаларини очиб бермоққа тайёрмиз...»

Уй эгаси бу номани ўқиди-да, ҳайрон бўлиб, савол назари билан Бадриддинга қаради.

— Бул мактубни изохсиз англаб бўлмайдур, — деди меҳмон кулимсираб ва суҳбатдошининг саволини кутмай, тушунтира кетди. — Буни кўчиртириб ва остига Инолчиқ ва Темир Малик мухрини босиб, ўз номимдин ёзилгон мактуб бирла қон жанобларига юбортирурмен...

Уй эгаси усталлик билан ёзилган бу қалбаки хужжатни қўлида айлантириб кулиб юборди:

— Офарини, сиз улуг подшоларга вазирликка мупосиб аъён экансиз, офарини⁸.

Ўтрор шахридаги фитначиларининг бошлиқлари бўлган бу икки зот ярим кечагача ўтириб, узоқ суҳбат қилишди.

VI

Сўфи дарвозасидан кираётган қатор-қатор туяларнинг бўкириши, мискарлар, темирчиларнинг тарақа-туруқи, бозор аҳлининг говури бир-бирига кўшилиб, қулоқларни қоматга келтирарди. Дарвозадан бирваракайига беш юз туя, савдогарлар, элчилар, туякашлар бўлиб тўрт юз эллик киши ўтди. Энг сўнгги нортуянинг бўйнига осилган катта кўнгироқнинг даранг-дурунги Чингизхон элчиларининг етиб келганини ҳаммага эълон қилар эди.

Улгуржи, чакана савдогарлар, атторлар, базвозлар, мўйнадўзлар карвон келиб тушган саройлар атрофида уймалашиб қолдилар, чунки Хитойдан келган савдогарларда улар учун керакли моллар топиладди.

Одатда Хитойдан, Шарқий Туркистондан Румга ва Русга борадиган савдогарлар Ўтрорда тўхтаб, йўл харжи учун молларининг бир қисмини сотиб кетар эдилар. Бундай вақтларда атторлар дорига ишлатиладиган женшен ва ичидаги қони қотмаган ёш кийик мугузи, мушк-упор; мўйнадўзлар эса сувсар, тулки тери; базвозлар — ипак жужун, товар; заргарлар — олтин, кумуш харид қилар эдилар. Карвонсаройларда нияти бузуқ, шубҳали одамлар ҳам пашшахўрда бўларди. Савдогарлар бир жойдан иккинчи жойга ёлғиз фойдали моллар эмас, турли мишмиш хабарларни ҳам олиб келишарди.

Кечқурун, усти ёпиқ расталарда ҳаракат тўхтаб, шаҳар сув қуйгандек жимжит бўлиб қолган пайтда Инолчиқ

ўзининг меҳмонхонасида паканагина, қорни катта, миттикўз бир одам билан қарама-қарши ўтирарди. Бу киши базозлар растасининг оқсоқоли бўлиб, унинг ҳар табақа кишилардан ошна-оғайнилари бор, шаҳардаги ҳамма воқеалардан хабардор эди. Ҳозир у Инолчиқнинг мўғул элчилари ва савдогарлари тўғрисида берган саволларига ҳазил аралаш жавоб қайтарарди.

— Ҳа, кўплари шу ерлик савдогарлар... Намуна учун бир хитойни ҳам эргаштириб келибдурлар. А? Тўрт юз эллик киши... гўё шаҳарни жангу жадалсиз ишғол қилдилар.

Базознинг бу гапи Инолчиққа ёқмади шекилли, пешанасини тириштириб савдогарлар келтирган молларнинг хилини, сон-саногини суриштирди. Бир кун ичида талай маълумот тўплаган бу биткўз одам ўзининг аниқ жавоблари билан ҳокимни қаноатлантирди. Гапининг охирида базоз:

— Алар бу ерда баъзи бир молларини сотиб, эвазига баъзи маълумотларни олиб кетмоқдалар чоғи,— деди кулимсираб.

— А? Қандай маълумотлар?

— Чунончи, масалаи, Ўтрор қалъасидаги аскарларнинг сони, шу ерлик савдогарларнинг кайфияти ҳақидаги маълумотлар ва ҳоказо.

— Ҳаҳ-ҳа! Тагин нималарни сўраб-суриштираётирлар?

— Кўп нимарсаларни. Савдогарлар орасида менинг Фахриддин отлиғ бухоролик ошнам ҳам бор. Ул, косиб ва бозор аҳлига Инолчиқ томға⁹ солдими, халқ бундин розими-норозими, деб кўп суриштирди. Менинг ўтган ҳафта Бинокет бориб келганимни билиб, ул қалъанинг мустаҳкамлиги, аскар аҳволотини билмоқчи бўлди...

Инолчиқнинг ранги оқариб, муштлари қисилди. Буни кўриб базознинг капалаги учиб кетди.

— Амин бўлингким, менинг берган жавобларим давлатимизга заррача ҳам зарар етказмайдур, зероки...

— Мен сизни яхши билурмен. Бул хусусда хавотир олманг. Сиз ақлли ва садоқатли одамсиз. Хўш, бошқа савдогарлар-чи?

— Бошқалари ҳам карвонсаройга келган аллақандай шубхали кишилар бирла пичир-пичир қилиб турганларини кўрдим.

Инолчиқ ўрнидан туриб кетди-да, тишларини гижирлатиб, уёқдан-буёққа юра бошлади. Меҳмон ҳам ўридан туриб, қўл қовуштирганича қотиб қолди.

— Ҳозирча сизга жавоб, берган маълумотларингиз учун раҳмат,— деди уй эгаси ўзини босиб олиб.

Базоз чиқиб кетгандан кейин Инолчиқ ташқарни чиқиб, бошланг ҳолда ҳовлида айлана бошлади. Моҳи саркарда, жасур ва иродали жангчи бўлган Инолчиқ давлат арбобига ярашмайдиган қизиққонлик, сабрсизли хислати бор эди. У ҳозир ҳам шошиб-пишиб ўзича би қарорга келди-ю, қалъадаги сардорларни ўз олдига ча қиртирди...

* * *

Тўрт устулди, деворларига ов ва уруш манзаралари солинган саломхонада етти савдогар — Чингизхоннинг элчилари шаҳар ҳокимининг чиқишини сабрсизлик билан кутар эдилар. Уларнинг орасида бошига учи ингичка тақия кўндирган бир мўғул ҳам бор эди. Эғнидаги шойи чопон тагидан сассиқ ҳид аққирди (оқар сувга тушиб ювиши мўғуллар динида маъ этилган). Ювишиб-тараниб юришни яхши кўрадиган бой савдогарлар бадбўй ҳиддан кўнгиллари ағдарилиб, зўрға чидаб турардилар.

Буюк элчи Умархожа Ўтрорий тиззаси устига Чингизхон томонидан берилган олтин тахтакачи кўйиб, девонда ўтирарди. Бу олтин тахтакач унинг олий мансаб эгаси эканлигини кўрсатар, Чингизнинг қўли етган жойда элчининг дахлсизлигини таъмин этарди. Унинг ўнг томонида Фахриддин Бухорий, чап томонида Нажмиддин Дехлавий, Мирагий, Амниддин Ҳиравий гердаишиб ўтиришарди. Орадан бир соат ўтгандан сўнг ёқасига ва этагига кумуш уқа тутилган, тилладўзи чопон кийган, симобий салласига икки мисқолли олмос қадалган ҳоким ўзининг бек ва амалдорлари қуршовида таптана билан аста юриб, саломхонага кириб келди. Унинг белидаги тилла камарига кумуш қинли, олтин сопли Исфаҳон қиличи тақилганди. Ўша вақтнинг одатига мувофиқ подшо ва ҳокимлар ажнабий мамлакатлардан келган элчилар олдига энг қимматбаҳо либослар кийиб чиқиб, бойликларини кўз-кўз қилар, шу билан душман элчилари олдида ўзларининг буюк, қудратли давлатнинг вакили эканини кўрсатмоқчи бўлар эдилар. Инолчиқ ҳам душмани деб билган қоон элчилари олдида ўзини ерга урмасликка ҳаракат қилган, ўнг ва сўлидаги амалдор ва беклар ҳам шоҳона либосларда эдилар.

Ҳокимнинг қошлари чимирилган, қиёфаси жиддий

эди. Икки букилиб таъзим қилган элчиларга у бош қимирлатиб жавоб қилди-да, аста юриб зарҳал курсига ўтирди, бироқ элчиларни ўтиришга таклиф этмади, одатга хилоф равишда Чингизхоннинг соғлиғини ҳам сўрамади, элчиларнинг азият чекмай етиб келганликлари тўғрисида ҳам савол бермади. Элчилар саросимага тушиб, бир неча вақтгача лом-мим деёлмай, тайёрлаб қўйган нутқларини ҳам эсларидан чиқариб қўйдилар. Ниҳоят, Умархожа ўзини тутиб олди-да, оқара бошлаган чўққи соқолини сийпаб, сўл кўзини қисиб, гап бошлади:

— Машириқнинг улуг қоони Чингизхон ҳазратлари Мағриб подшоҳи султон Муҳаммад Алоиддин ҳазратларига ўз муҳаббатларини изҳор айламоқ учун биз фақиру ҳақирларни элчи қилиб юбордилар. Қоон ҳазратларидин султон жанобларига кўпдан-кўп салом баробарида беҳад шоҳона инъомлар олиб бормоқдамиз. Қоон ҳазратлари султон жанобларини ўғил ўрнида кўрадурлар ва ул жанобга дўстлик илкини узатадурлар...

Инолчиқ Умархожанинг тумтароқли сўзига қулоқ соларкан, сафроси қайнар, уни сўкиб юборишдан ўзини бааър тутиб турарди.

Умархожадан сўнг савдогар Нажмиддин сўз бошлади:

— Қоон жаноблари сизга кўпдан-кўп салом билан қимматбаҳо совғалар ҳам юбордилар (шу пайт унинг мулозими каттагина кимхоб бўгчани ўртага олиб келиб қўйди). Инолчиқ ҳазратлари совғамиз билан бизнинг дуойи саломимизни ҳам қабул қилгайлар, деб умид қилурмиз.

Чингизхондан катта ваколат олган бу элчилар ўзларини ҳаддан ташқари мағрур тутар эдилар. Инолчиқнинг расмий номи Ғойирхон эканини яхши билган Нажмиддин уни атайин Инолчиқ деб камситмоқчи бўлган эди. Хоқимнинг кўзлари ўтдай чақнаб, лунжида ёнғоқдек бир нарса нари бориб бери кела бошлади.

— Хоқони бинни Хоқон Искандари соний — султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳазратлари (султоннинг номи тилга олинганда, унинг ҳурмати учун беклар ва амалдорлар ўринларидан туриб қўл қовуштирдилар) қандай қилиб мажусий Чингизхоннинг ўғли бўлсин,— деди Инолчиқ давлат арбобига муносиб бўлмаган қизиққонлик билан.— Султон Муҳаммад Алоиддин ҳазратлари ёшда Чингиздан кичик бўлсалар доғи давлатлари андин фаровон, дастлари андин узун, лашкари андин бисёрроқ ва кучлироқдир (ранглари ўчиб, қўл қовуштириб турган амалдорлар «шундай» дегандай бош эгиб қўйдилар). Бу бир, икки-

ламчи, сиз элчилар Утрор шаҳар ҳокимиининг унвонини билмоғингиз зарур эрди...

Нажмиддин Дехлавий унча-мунча дўқдан кўрқадиган одам эмасди. У нафаси ичига тушиб, доқадек оқариб кетган Умархожага бир қараб қўйди-ю, қооннинг обрўсини сақлаш ўрнига унинг лом-мим демай қаққайиб туришини кўриб, газабга келди.

— Улуғ қоонни мажусий деб ва Чингиз деб камситмоққа қандай журъат қилдингиз! — деди у, тулкининг кўзига ўхшаш сарғиш кўзларини Иполчиққа тикиб. — Қооннинг шуҳрати рўйи заминга ёйилғон, агар истасалар, илклариининг бир ишораси билан подшоларни тахти тождан маҳрум эта билурлар.

Мағрур савдогарининг бу гапи Иполчиқнинг қонини қайнатди:

— Баччагар, таги наст, кимнинг ҳузурда турганингни унутдингми? Ўзинг кимдурсан? Касб-коринг савдогарлик — итнинг хунари! Утакетган беадаблик қилдинг! Тиз букиб, олдимда тавба қил, итвачча!..

Сафроси қайнаб кетган Иполчиқнинг оғзидан пойманой ҳақорат сўзлари отилиб чиқар, нима деяётганини ўзи ҳам билмас эди.

Савдогар кўзларини сузиб истеҳзо билан кулимсираб қараб турарди. Эҳтиёткор Умархожа иш пачава бўлганини англаб, ҳокимни тинчитишга уриниб кўрди:

— Ғойирхон жаноблари, ҳузурли олийингизда беадаблик қилғон шеригимизнинг гуноҳидан ўтинг. Алалхусус...

— Сен сотқин, сўзга аралашмасанг яхшироқ бўлур эди, — деди Иполчиқ баттар тутақиб. — Сен ўтрорлик савдогарсен. Чингиздан элчи бўлиб келмоққа қандай ҳақнинг бор? Бухоролик Фахриддиннинг элчи бўлиб келмоққа нима ҳаққи бор? Мажусий подшо хизматига кириб, энди ўз ватандошларинг юзига оёқ қўйтурган бўлдингми? — Шундай деб ёнида турган мингбоши Қулназарга қараб буйруқ берди: — Ёғи¹⁰ томонина ўтиб, ўз подшоҳина хиёнат қилғон бу жосусларни дарҳол ҳибс этиб, зиндонга солинг! Мол-мулклари эса хазина фойдасига мусодара этилсин! Анови мўгулни қўйиб юборинг!

Шу заҳоти элчилар орқасида қуролли сипоҳийлар пайдо бўлди,

— Қадимдин элчига ўлим йўқ, деган мақол бор. Қаю мамлакат тарихида бу каби ҳодиса содир бўлғон? Биз элчиларни зиндон солмоққа ҳаққи-ҳуқуқингиз йўқ.

— Жосуслар! Қаю бет билан ўзингизни элчи деб атайсиз? Сиз элчи, эмас, балки ёв хизматина кирган сотқин

ватандошларимиздуремиз. Сиз янглиг хоинларни ватандош демокқа озгим бормайдур.

Инолчиқ шуни деб, савдогарларни олиб чиқиб кетишни буюрди:

— Булар билан айтишиб ўтирмоққа фурсатимиз йўқ, кўзимдан йўқотинг манхус башараларни!

— Инолчиқ, ўз бошингга оллоҳнинг балосини чорламоқдасен? — деб бақирди Нажмиддин сипоҳийлар олдига тушиб, эшикдан чиқар экан.

Беклар ва амалдорлар бошларини эгиб, жуда тез рўй берган бу воқеанинг қандай оқибатларга олиб бориши тўғрисида бош қотиришар эди.

Қулназархожа маҳбусларни зиндончи қўлига топшириб, уйига қайтар экан: «Эшитган қулоққа ёмон, — деб ўйлади сийрак соқолини чимдиб, қув кўзларини қисиб, — элчиларни қамади, деб ёмонотлиққа қолатурган бўлди. Албатта, аларни Хоразмга ўтказиб юборсақ, хато қилгон бўлур эдик. Бу сотқинлар кўп нарсани билиб, Чингизхон учун қимматли маълумотлар олиб кетган бўлур эдилар. Лекин бу ишни усталлик билан қилмоқ керак эди-да. Мен Инолчиқ ўрнида бўлсам, аларни Қизилқумда «қароқчилар»га талатар, бошларини кестираар эдим, сўнгра Чингизхондин афв сўраб, шу савдогарлардан ўлка туширган молнинг ярмини анга совга қилиб юборар эдим. Аммо Инолчиқ қувлик-шумликни, риёкорликни билмайтурган чўрткесар одам, аскарчасига ҳаракат қиладур. Ҳай, аттанг, отилган ўқни қайтариб бўлмади-да! Аммо Чингизхон Машриқдаги барча катта-кичик ўлкаларни олиб бўлгоч, бари бир бизга човут соладур. Инолчиқ Мағриб сари келаётган ёввойи мўгул отига бир қамчи урди-ю, унинг юришини тезлаштирди, холос».

Қулназардан бошқа ҳамма амалдор ва аскарбошилар ҳам уй-уйларига қайтаётганларида хаёлларини тахминан шундай қарама-қарши фикрлар банд қилган эди.

VII

Эртаси куни шаҳар ҳокими Инолчиқ Темиртошни олдига чақиртириб, шундай деди:

— Мана бул номани Гурганжга зуд элтгайсен ва уни султон ҳазратларининг ўз илқларига бергайсен. Мана бу ёрлиқ сенинг номингга ёзилгон. Йўлда кимга кўрсатсанг, истаган нарсангни берур. Инонурманким, керакли нарсанин ортиягини олмайсен... Қулназар сенга йўл

билгувчи бир аскар бергай. Бир соатдан сўнг йўлда бўласен!

— Бош устина, — деди Темиртош қисқагина қилиб. У ортиқча гапни ёқтирмасди.

Бу вақтда ўнбошилиқ мартабасига эришган Темиртош етилган, гавдаси тўлишган бақувват йигит эди.

У энди тўрт йил аввалгидек бўш-баёв Темиртош эмасди. Илгариги тортинчоқлигидан асар қолмаган.

Инолчиқ буйруқ бераркан, унинг кўзларига тикка қараб, гапига диққат билан қулоқ солиб турарди.

Орадан бир соат ўтар-ўтмас Темиртош чап юзи чандиқли, бир кўзи кўр, бадқовоқ, камгап бир аскар ҳамроҳлигида йўлга чиқди. Ўзи билан икки жуфт қўйлақ-иштон, бир халта қурут, бир халта талқон, сув учун меш олган эди.

Йўл узоқ, сафар хатарли. Олдинда сувсиз, бепоён Қизилқум саҳроси, ташналик балоси кутиб ётади. Бироқ шунга қарамай, унинг димоғи чоғ, ёш юраги севинчинин ичига ситдирилмайди. У от устида силкиниб, қамчисини ўйнатиб бораётиб, хиргойи қилади, бадқовоқ ҳамроҳининг жаҳлини чиқаради. У ҳар қанча хурсанд бўлса арзийди. Чунки уни бир ой илгари ҳамсоялари бўлган бир қосиб-боғдорнинг қизига унаштириб қўйганлар. Ҳамсоянинг қадди ниҳолдек, юзлари қирмизи олма, кўзлари чаросдек чевар қизи Темиртошга жуда ёқади.

Ўша вақтнинг одатига кўра, куёв бўладиган йигит қаллиги билан кўришиб юрарди. Йигит қизнинг янғасига совғалар олиб, қоронғи тушганда қаллигининг уйига борар, у билан гаплашиб ўтириб, ярим кечада қайтар эди. Қизнинг ота-онаси ўзларини кўрмасликка солиб, ёшларнинг суҳбатларига халал бермас эдилар.

Темиртош ҳам қаллиги Минглиойнинг янғасига кеча иккита ироқи совун, уна-элик олиб, янги рўмолчага қандқурс тугиб, қош қорайганда борган эди.

Янга унинг қўлидан тугунчани олди-да, қиз билан йигитни ташқаридаги хужрада ёлғиз қолдириб, ичкари кириб кетди. Минглиой тахмондан кўрпача олиб, намат устига солар экан:

— Нечун ўтган кун келмадинг? — деди ўнка қилиб.

— Қўлим тегмади. Чин-Мочиндан келган «меҳмонлар»ни кутиш бирла овора эдик. Эмди бир ойгача кўриша олмаймиз.

— Нечун? — қизнинг юмалоқ юзидаги гинахонлик аломати ташвиш билан алмашинди.

— Гурганж кетаётирмен, — деди йигит кўрпачага ўти-

риб. Сўнгра қайлиғининг кўлидан тортиб ёнига ўтиргизди.

— Бир баҳона топиб, бормаи кўя қол-да.

— Бўлмайдн. Ҳокимдан буйруқ олгонмен. Йўқ десам, хизматдин бўшатиб юборгусидур. Ҳазил гапми, ҳар йили ошлиғимни бериб турадур.

— Майли... Ой бориб омон қайт. Аммо йўлда қизларга қарама. Хоразм қизлари кўркли бўладур, деб эшитамен. Тоғи сени бирортаси ўзина ром қилиб олмагай.— Минглиой сочлари майда ўрилган бошини йигитнинг бошига кўйиб йиғлади.

— Инглама, сендин ўзгага севги кўзи-ла боқсам, кўзим тешилсин,— деди Темиртош қайлиғининг бошини силаб.

Улар уёқ-буёқдан гаплашиб ўтириб, вақт ярим кеча бўлиб қолганини сезмай қолишди. Бу вақтда ярим кечада юриш тақиқ қилинганн учун йигит ётиб қолишга мажбур бўлди. Янгаси чиқиб уларга ўрин солиб берди-да, индамай ичкари кириб кетди. Темиртош ечинмай, ўзи билан қайлиғи орасига қиличини кўйиб, ўрнига ётди. Севгилиси шивирлаб гапирганда, юзига унинг илиқ нафаси келиб тураркан, ўзини беҳад бахтиёр ҳис этади. Бироқ ҳалол йигит бўлганидан ҳали никоҳига кирмаган қаллиғига кўл тегизишини номардлик, номуссизлик деб биларди.

У Минглиной билан гаплашиб ётиб саҳарга яқин мизғиб олди. Тонг отар-отмас ўғридек биқиниб қаллиғиникидан чиқиб кетди.

Кечаси жуда ҳам кам ухлаган бўлса-да, ҳозир ўзини кундек енгил ҳис ётар, шодлиғини юрагига সিғдирилмай хиргойи қиларди:

Қушлар сайрар, чечаклар кулар,

Боди сабо бошимни силар,

Сондувочим, қайда бўлсам-да,

Кўнглим сен-ла овуномоқ тилар.

Шафтоли, узум, нок, олма пишган боғ-бўстонлар устида қалдирғочлар чарх уриб сайрарди, четларига тол, тераклар ўтқазилган пайкаллар устида, олтин бошоқлари осилган бугдойзорлар устида қурқулдаклар қурқуллаб парвоз қиларди.

Отлиқлар боғ кўчалар, пайкаллар, бедазорларни орқада қолдириб, Сирдарё бўйига келдилар, дарё суви камайган, қиргоқлари очилиб қолган эди. Улар кечик ер топиб, дарёдан от суздириб ўтишди. Сирнинг нариги бетидаги Чордара воҳаси жуда чиройли манзара касб

этган эди. Қуёш нурига чўмган кўм-кўк бедазорлар, олтин бугдойзорлар устида ҳаво жимирлар эди. Баъзан қуёшни тўсиб, гала-гала чугурчуклар учиб ўтарди.

Темиртошнинг руҳи енгил, кайфи чоғ. Ҳатто унинг бир кўзли камгап ҳамроҳининг ҳам чиройи очиқ. Бироқ қум саҳросига киришлари билан кайфлари ўзгара бошлади. Малла тўнли саҳро устида тўрғайлар ипга осиб қўйилгандек, чириллаб йиғларди. От туёқлари остидан қизил қанот чигирткалар учиб кетар, катта-катта калта-кесақлар қочиб, саксовулларнинг хунук танасига ёпишиб оларди.

Бу кўнгилсиз манзара Темиртошнинг мусаффо юрагини хира қилар, хаёлини қора фикрлар булутига чулғар эди. Бир маҳал кунчиқин томондан, чапг-тўзон билан хас-чўнни чирирақ қилиб, қуюн бостириб кела бошлади. Йўловчилар қуюн ўтиб кетгунча юзларини беркитиб, тескари қараб турдилар. «Илдизи чириб қолган шўра ўтлар, шувоқларнинг осмонда ўйнашини қара, темир отган янтоқ, бўтакўз, исриқ ерни кучоқлаб олиб, жонини сақлаб қоляпти», деб ўйлади Темиртош.

Юз-кўзлари, уст-бошларини чапг-тўзон босган йўловчилар қуюнларни, кундузги гармсел, тунги аёзни писанд қилмай кетавердилар. Улар йўлдаги шўр қудуқлардан мешларини тўлдириб олиб, кечаю кундуз йўл босар, Гурганижга етиб олишга шошилар эдилар.

Орадан бир ой ўтгач, чўл шамоли ва офтобдан юзи қорайиб, кўзлари киртайиб қолган Темиртош Ўтторга Хоразмшоҳнинг жавобини олиб келди. Султон Инолчиқнинг фикрини тўғри топган, сотқин савдогарларнинг молларини мусодара қилиб, ўзларини қатл этишга розилик берган эди.

VIII

Кўклам пайти. Икки кун босим ёққан ёмғир ва унинг кетидан кўринган қуёш ўтларнинг қулогидан тортиб чиқарган, ҳаммаёқ кўм-кўк, баҳор чўлга беноён гулли яшил палос ёзиб ташлаган. Ҳавода қанотларини пириллатиб тўрғайлар сайрайди, қалдирғочлар ўқдек учиб юради, дарё бўйидаги буталар орасида булбуллар фиғон қилади.

Сирдарё бўйидаги хушманзара ерга ўнлаб ўтовлар қурилган. Баъзи ўтовлардан ўлан овози, баъзиларидан гурунг, қаҳқаҳа садолари эшитилиб туради. Усти гулдор

оқ памат билан қопланган бир ўтов кўзга яққол ташланади. Лекин бундан на кулги ва на ўлан садоси эшитилади. Бундагилар атрофдагиларнинг хурсандчилигига қўшилмай, жиддий суҳбат билан машғул. Ўтовнинг тўр томонидаги кимхоб тўшак устида икки киши чордана қуриб, аста гурунглашиб қимиз ичишади, уларнинг ўнг ва сўл томонларида мулозимлари ҳурмат сақлаб ўтиришади, қуйроқда бошига оқ докадан саллача ўраган оқ юз, қорасоч чиройли келинчак — Инолчиқнинг тўқоли ёнидаги мешни чайқатиб-чайқатиб, заранг косаларга қимиз қуяди, икки кўллаб қўпоқларга узатади. Меҳмонлар қимиз ичиб, олдиларидаги дастурхон устига тизилган кумуш товоқлардан яхна гўшт, гоз кабобидан тамадди қиладилар.

Тўрда ўтирганлардан бири — яқиндагина Гурганждан келган бир туман отлиқ аскарнинг сардори Қорача Ҳожиб. Инолчиқ унинг шарафига шаҳарда бир неча кун зиёфат берди, энди Сир бўйига олиб чиқиб сайр-томоша қилдираётир. Мақсади — Қорача Ҳожибни яқиндан таниб, унинг қанақалигини билиб олмоқ.

Чингизхоннинг элчилари ўлдирилгандан кейин ҳар икки томон урушга ҳозирлана бошлади. Хоразмшоҳ, ҳар бир шаҳар, ҳар бир қўрғон ўзини ўзи мудофаа қилсин, деб буйруқ берди. Султон ўзининг шахсий мулозими Қорача Ҳожибга ўн минг отлиқ аскар бериб, Ўтторга жиънатди. Сарой соқчиларининг сардори Темур Маликни ҳам бир неча минг аскар билан Хўжандга юборди, Инолчиқ, Темур Малик сингари ақлли сардорлар лашкарнинг ҳар тарафга тарқатиб юборилиши мамлакат учун хавфхатарли эканини яхши билар, лекин чурқ этиша олмас, чунки тошжорак султоннинг сўзини икки қилолмас эдилар. Султоннинг сиёсатидан норози бўлган, унга қарши гапирган кишининг умри қисқа бўлар эди.

Ҳозир Инолчиқ меҳмоннинг кўнглини олиш учун уёқдан-буёқдан гапириб ўтирар, лекин юраги ғаш, ичини ит тирнар эди: «Ҳозир ўйин-кулгининг пайtimi? Чингизхон Тангудни, Шарқий Туркистонни олди, бизга човут солишга тайёрланаётир, биз эса гафлатдамиз», деб ўйларди у барваста Қорача Ҳожибнинг хушчақчақ, товоқдек юзига қараб.

Ҳожиб эғнида асл мовутдан тикилган енгил калта тугмадор камзул, оёғида баланд пошнали упука этик. У чертса қон томадиган қип-қизил юзини буриштириб, кўзларини истехзо билан қисиб, ҳамсуҳбатига қулоқ солар, ахёнда бир бемаъни илжайиш юзини ёритиб юборарди. Гер-

дайиб ўтириши, бошини кўтариб, шешмасдан гапирини унинг мағрур ва ўзига бино қўйган одам эканлигини кўрсатарди. Кечаларини бедор ўтказадиган кишидек кўзлари киртайган, пешонасини ажин босган Инолчиқ эса қийиқ кўзларини ялтиратиб, қорахитойлар билан қилган жанглари тўғрисида ҳикоя қиларди. У Қорача Ҳожиб сингари оғир ва сипо эмас, прода ва гайрат барқ уриб турган чехрасида гурур ва кибр-ҳаводан асар йўқ, ҳаяжон билан кизишиб гапирар эди.

— Талас бўйидаги жанг таворих саҳифасида мангу қолгусидур. Ғанимнинг ўттиз мингдан ортиқ лашкари дарё бўйида турар эди. Бизнинг лашкар наққоралар чалиб, саф тортиб бораверди. Мен жейба кийиб, отларга кежим солиб, бир туман отлик найзабоз черик бирла ғанимнинг ўнг қўлидан орқасица ўтиб олдим. Ғанимни ўртага олиб андоқ савадиким, у қочғали жой тополмай қолди. Қорахитой саросима бўлиб, тоққа қочди, неча минг аскарни бизнинг отлар оёғи остида поймол бўлди...— Инолчиқ шундай ҳаяжон билан сўзлар эдики, ҳамсуҳбатлари унинг гапига маҳлиё бўлиб, уруш манзарасини ўз кўзлари билан кўраётгандек жимиб қолдилар. Ҳоким ўз ҳикоясини тамомлаб, чуқур хўрсинди-да, секин гапира кетди:

— Мана, энди мўгул бадбахт устимизга лашкар тортиб келаётир. Агар биз бор кучимизни Сир бўйига йиғнасақ, Чингизнинг қўшинларини тўзитиб юборур эрдик. Бизда черик кўп, қурол-яроғ мўл, тажрибали саркардалар бисёр. Афсуски, биз бу кучларни бир ерга тўшламай, аксинча, таратиб юбораётирмиз.

Инолчиқ сарой вазири Шаҳобиддин Хивагийннинг султон ҳузуридаги кенгашида айтган гапларини такрорлаётган эди. Кенгашида султон сарой вазирининг фикрига қулоқ солмаган эди, ҳар қайси қалъа ўз бошига уруш қилсин, мўгул қўшинлари таралиб кетгач, уларни енгил осон бўлади, деб ўйларди. Қорача Ҳожиб ҳам шу кейинги таклифни қувватлаб гапирган аъёнлардан бири эди.

— Мен султон хазратларининг ҳар бир қарорлари хатодан холидир, деб билурман,— деди Қорача Ҳожиб бурун катақларини кериб.— Шунини билиб қўйингки, мўгул қошнинг қўшини чинакам савашини ҳали кўргани йўқ. Қани, мўгул биз бирла чопқилашиб кўрсин... кўрсатиб қўяжакмиз. Хоразмшоҳ черикни шу топгача ҳеч кимарсадан енгилгани йўқ ва енгилмайдур.

— Орий,— деди Инолчиқ қовоғини солиб.— Агар биз

гафлат уйқусида ётмай, савашга яхши тайёрлансак, мўғулнинг барча тишини қоқиб олғаймиз.

— Қайғурма, Ғойирхон. Биринчи савашдаёқ мўғул қўшинларини тўзгитиб юборғусимиздур,— деди Ҳожиб кўкрагини кериб.

Инолчиқ бу одамнинг енгилтаклигига, асоссиз мағрурланишига, болаларча мулоҳаза юргизишига ҳайрон қолди. Мақтанчоқ кишилар жиддий бир тўсқинликка учраганда сувга тушган нондек бўкиб, бўшашиб қолишини ўз умрида кўп кўрган.

Сайр-томоша ва ўйин-кулги учун чақирилган жойда бундай сўзлар ўринсиз эканини Инолчиқ пайқаб қолди. Султоннинг бемаъни қароридан хафа бўлган шаҳар ҳокими, соддадиллик қилиб, ўз фикрини очиқчасига айтиб қўйгани учун кўп афсусланди. Тагин кимнинг олдида? Сўз уқтириб бўлмайдиган нодон ва аравани қуруқ опқочадиган киши олдида-я! Хайф-э! Сўз мавзуини ўзгартириш учун:

— Қорача ўлани яхши айтадур, деб эшитган эрдим, қани, Ойсулув билан айтишиб кўр-чи,— деди.

Муштини сонига тираб ўтирган Ҳожибнинг товоқдек юзи ёришиб кетди, бир коса қимизни бўшатиб, Ойсулувга узатаркан, товунини баралла қўйиб бошлаб юборди:

Сирдарёдан ўрдак учар бўйини чўзиб,
Менга боқар бир позанин кўзин сузиб.
Ғойирхоннинг қўйлари кўп, йилқиси кўп,
Ййловларда хихилашиб юрар тўп-тўп.
Беҳисобдир сигир, новвос, портуяси,
Ҳаммасидан яхши экан оқ бияси.

У кейинги сўзларни айтар экан, Ойсулувга қараб, кўз қисиб қўйди. Бемаъни ўхшатишдан жаҳли чиққан Ойсулув косани яна тўлдириб, Ҳожибга узатар экан, қора сочли кичкинагина чиройли бошини чайқатиб жавоб айтди:

Ҳасад қилма сен бировнинг аҳволига,
Кўз тикмагин Инолчиқнинг ҳалолига.
Ўлан айтсанг, билиб айтгил, ёлғон дема,
Ювошдир деб оқ биядан тепки ема.

Ўтовдагилар Ойсулувнинг жавобига қойил бўлиб, кулиб юбордилар. Бу гўзал хотин рақибининг ҳар бир ҳазилига моҳир қиличбоз каби усталик билан жавоб

бериб, унинг ҳар бир зарбини рад этар эди. Иполчиқ эса тили қиличдек ўткир хотинининг қўнғирокдек товушини, оқилона жавобларини эшитиб завқланар, томоғидан беихтиёр чиқиб кетган қийқириклар билан хотинига далда берарди.

Бора-бора Қорача Ҳожиб алжиб кетди, ҳазиллари кўполлашди. «Оқ бия» сўзини пайров қилиб, одоб чеғарасидан чиқа бошлади. Бироқ Ойсулув ҳам бўш келмай, усталик билан унга жавоб қайтарар, ўтов атрофига йигилган одамларни кулдирадди. Ҳамманинг кўзи икки бети нақш олмадай қизарган Ойсулувда эди. У янги-янги сўзлар, ўхшатишлар топиб, рақибини деворга тақаб қўйди. Ниҳоят, Ҳожиб енгилганига тан бериб, қуллуқ қилди.

Шу равишда зиёфат хурсандчилик ва ўйин-кулги билан тугади.

IX

Шаҳар ва теварак-атрофдаги овулларнинг аҳолиси Ўтрор қўргонининг шикаст-рехтини тузатиш ва қўргон атрофидаги хандақларни тозалаш, чуқурлаштириш учун сафарбар қилинди. Заминдорлар, савдогарлар, бойлар қўлида эзилган халқ яна мўғулларга ем бўлишни истамасди. Меҳнат аҳли яқиндагина қорахитойлар зулмидан озод бўлган, чет эл босқинчиларининг қипчоқ хонларидан ҳам ёвуз эканини биларди. Қорахитойлар билан олиб борилган жангларда қўргонга анча шикаст етказилган, баъзи жойлари қулаб тушган эди. Буларни тузатмай туриб, шаҳарни ҳимоя қилиш мумкин эмасди. Аҳолининг бир қисми қамал вақтида шаҳарни сув билан таъмин қиладиган ҳовузларни тозалай бошлади. Шаҳар ичи ари инидек гувиллар, ҳарёқда елкасига кетмон қўйган ёки белкурак кўтариб ишга кетаётган кишилар кўзга чалинарди. Шаҳар устини булутдек қоплаган чанг-тўзон ёзги офтоб нурида тилла зарраларидек товланар, дарахт барглариغا, гул шохларига, одамларнинг юзига ўтирарди. Халқ ўз она шаҳрини мустаҳкамлаш учун жонини аямай жонбозлик кўрсатаётган маҳалда мардикор ёллаб, ўзларини оғир меҳнатдан қутқариб қолган савдогарлар тилла-кумушларини, жавоҳирларини хумчага солиб, ерга кўмиш билан овора эдилар.

Сунбула¹¹ ойининг ўн бешига келиб, шаҳар душманга давомли қаршилик кўрсатишга тайёр бўлди: қўргоннинг шикаст-рехлари тузатилди, тозаланган хандақлар, ша-

хар ичидаги ҳовузлар сув билан, шаҳар омборлари галла билан тўлдирилди. Теварак-атрофдаги деҳқонлар шошилиб, арпа-буғдойини ўриб олди, янчиб, от-арава-ларда шаҳарга таший бошлади.

Узангисозлар ва темирчилар сўнгги марта шаҳар яқинидаги Арслон бобо мазорига сайилга чиқишган эди. Улар мазор бошида бешта қўйни сўйиб, биттасини шайхларга эҳсон этишди-да, тўрттасини дошқозонга босиб қовурма пиширишди.

Қатор тераклар кўлашқасига солинган узун кўрпачалар устида чордана қуриб овқат ейишар экан, хунармандлар мамлакат чегарасига яқинлашиб келаётган мўғуллар тўғрисида, мамлакатни ҳимоя қилиш тўғрисида гаплашиб ўтиришарди. Хаёлларини банд қилган қора фикрлардан ўзларини чалғитиш учун гап мавзуини ўзгартиришга ҳарчанд уринсалар-да, яна гап айланиб келиб, кўнгилларини гаш қилган ўша мавзуга тақаларди. Эл устига фалокат қуюни бостириб келаётган маҳалда бошқа нарса кўнгилга сиғармиди?

— Ахийлар¹², келинг энди, кун сайин ёвуқлашиб келаётган ганимни даф этмоқ чоралари тўғрисида сўйлашиб олайиқ, — деб гап бошлади ахийлар оқсоқоли Абдулмажид уста, оқарган қуюқ қонларини чимириб. — Ўвужуд Утрор кўргони берк ва мустаҳкам бўлса доғи, мўғулдек ганимни даф этмоқ осон иш эрмас. Агар улус, хусусан, биз хунармандлар лашкарга кўмак бермасак, иш хароб бўлгусидир. Кун кеча ҳоким жаноблари хунармандлар оқсоқолларини хузурларига чорлаб, шул хусусда маслаҳат сўрадилар. Ҳар бир касб эгаси ўз йўли бирла қўшинга кўмак бермоққа ваъда этди. Мен сизнинг номингиздан, биз ўқ, найза, қилич-қалқон, жейба-совут ясаймиз, яроқ бирла қўшинни таъмин этгаймиз, деб сўз бердим...

Оқсоқол шошмасдан, тўхтаб-тўхтаб узоқ гапирди. Хунармандларнинг баъзилари унинг гапига хайрихоҳлик билан қулоқ солар: «Орий, рост айтадилар, кўмаклашурмиз», деб унинг гапини маъқуллар, баъзилари пешоналарини тириштириб, ер чизиб ўтирардилар. Қорачадан келган, ориқ, баджаҳл бир хунармайд ора-чора пўнғиллаб кўярди.

Гапини тугатгандан кейин оқсоқол кафтининг орқаси билан кўкрагига тушган мош-гуруч соқолини остидан кўтариб, учини тишлаб, мийиғида қулиб қўйди-да, пўнғиллаб ўтирган кишига қаради:

— Бойқадам, сиз бир нима демоқчисиз чоғи? Айтинг, қулогимиз сизда.

— Айтатурган гапим шулки, биз шу чоққача қипчоқ бекларига томга тўлаб, аларни семиртириб келдик. Эндиликда аларнинг ўзлари ёни даф этсинлар.

— Мўгул беклари келиб, терингни тириклайин шилиб олса майлими? — деб унинг гапини бўлди ёнидаги бир чол.

— Ҳозир эса қипчоқ беклари шилиб олаётирлар.

— Қипчоқ беклари пулингни олса, мўгул жонингни оладур.

— Мўгул келиб, ўзимизни қул қилиб олса, хотун, ушогимизни бозорга чиқариб сотса яхшими?

— Бўлмаса, қипчоқларга хожалар ўзлари кўмаклашсинлар, чумолини от қилиб урушга чиқсинлар, — деди аллаким.

Қуйроқда ўтирган ёш-яланглар бу гапни эшитиб, қикирлаб кулиб юбордилар.

Оқсоқол жаҳл билан:

— Бас, сафсатаи тўхтатинг! — деб ўшқирди. — Сўзимга қулоқ осинглар, ахийлар, — деб гап бошлади яна ҳамма жим бўлгандан кейин. — Бойқадамнинг хафа бўлмоққа ҳаққи бор. Қорахитойлар қувилгондин сўнг шаҳар маҳкамаси биз ҳунармандларни бож билан қисиб қўйди. Биз бир неча бор ҳоким жанобларига арз қилдик, бошда қулоқ солмадилар, ахийри бож-хирож миқдорини озайтирдилар. Қадим замондан бери биз ҳунармандлар томга, яъни бож-хирож лафзини эшитмаган эрдик. Ва лекин шуни билиб қўйингларки, мўгул келса бож бирлангина қутула олмайсиз...

Оқсоқол мўгуллар халқининг бошига нималар солишини худди ўз кўзи билан кўргандек сўзлаб берди. Ҳаммани ваҳима босди.

— Ганим қўлида хор-зор бўлмоқни истамаган ҳар бир мусулмон яроғ-аслаҳа ясамоғи даркор, биз қўлимизга чўкич, болға, ёш-ялангларимиз қурол олсинлар, аввал душманни даф этайинк, кейин ўз хўжаларимиз бирла сўзлашабиз, — деди оқсоқол гапини таомлаб.

— Рост айтасиз, қипчоқ беклари бизнинг қуч-ғайратимизни ҳам билиб қўйсинлар. Ҳунарманд ёшлар қўлида яроғ бўлса, оқсуякларнинг тили қисқароқ бўлур, — деди бир чол оқсоқолнинг гапини маъқуллаб.

Сунбула ойининг сўнгги кунларидан бирида Темиртош бошлиғидан рухсат олиб, онасини шаҳарга кўчириб

келиш учун боққа жўнади. Йўлда боғ кўчаларини чангитиб, дехқонлар шаҳарга кўчаётган эдилар.

Жийрон от устида қуйиб қўйгандек ўтирган хушқомат Темиртошга қараб ҳамманинг ҳаваси келарди. Бу йигит ёшлик чоғида орзу қилиб юрган нарсасига эришган: энди унинг ўз оти бор, кечқурун уни отхонага олиб кириб боғлагандан кейин духобадек майин бурун катакларини пайпаслаб, сувлиғини чиқаради, совугандан кейин эгарни олиб, устига ёпиқ ташлайди-ю, суғориб ем беради, кейин бўйнига аста қоқиб қўяди. Унинг назарида бундан юқори бахт бўлиши мумкин эмасди. Бироқ у шу бахтга эришган пайтда юрт устида фалокат бойқуши қанот қоқа бошлади. Камбағалнинг бахти шу-да, оғзи ошга етганда бурни қонайди.

Ҳозир унинг кўнгли гаш, юрагига қил сиғмасди. Жийрон от бошини чайқаб, билқиллаган кўча тупроғини чангитиб кетар экан, етмишга бориб қолган муштипар онасини ўйларди: «Чорбоғни ташлаб, шаҳарга кўчиб тушишга қандай кўндирсам экан, ахир ота мерос ошённи тарк этиб кетиш осонми?»

Темиртош кичкинагина чорбоғига кирганда, олмаларнинг қизариб пишганини, сўридаги узумнинг етилганини кўриб, юраги баттар гаш бўлди: «Наҳотки жаннатдек боғларимизни ташлаб, қалъага беркиниб олсак! Бу номардлик-ку, ахир! Ганим устига арслошлардек ёпирилиб бормасдан, каламушлардек ишга беркиниб олиш эр кишининг иши эмас-ку. Нима қилайлик, султоннинг амри бу!» Шу маҳалгача номини хурмат билан тилга олган султонни у ҳозир ичида барча қатори энг беҳаё сўзлар билан сўкарди. Бироқ айвонга орқасини ўгириб, малла жойнамоз устида тасбеҳ ўгираётган онасининг букчайган, ушоққина гавдасини кўрганда ҳамма нарсани унутиб юборди, кўнгли юмшаб, қалби меҳр-муҳаббат билан тўлди. Кампир от пишқириғини эшитиб, ўгирилиб қаради. Ўрнидан тураман деб, қўйлагининг этагини босиб олди-ю, гандираклаб кетди. Ўғли югуриб бориб уни суяб қолмаганда, йиқилиб тушар эди.

— Кел, ўғлим, тани-жонинг соғми? Нега кеча келмадинг? — деди у жилмайиб.

— Иш кўп. Шаҳарни мустаҳкамлаётимиз.

Темиртош мумкин бўлганича содда тил билан мамлакат аҳволини тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Боғ-роғларни ташлаб, хотин кишилардек кўрғон ичина беркиниб олурмисиз? — деб сўради кампир истехзо билан.

— Султоннинг амри шу! — деди Темиртош қип-қиза
риб.

— Худо олсин султонни! — кампир ўзини тутол
май вайсаб кетди. — Юрагида ўти бўлса, наъра тортти
ёв устина юрмайдурми? Нахотки инига ёшуриниб, ў
фуқаросининг бог-роғларини ғанимга оёқ ости қилдириб
қўйса!

Темиртош онасининг гапига қулоқ солиб жилмаяр
«Анча қариб қолган бўлса-да, кампир воқеани кўп аъён
ларга қараганда тўғри тушунибди», деб ўйларди. Боғни
ташлаб, шаҳарга кўчиб тушиш зарурлигини айтганда
кампирнинг жаҳли чиқди.

— Нечун боғни ташлаб кетар эканмен! — деди жаҳл
билан. — Ҳеч қасрга кетмагаймен, ўлигим шу ерди
чиқсин.

Темиртош ух тортиб, ўрнидан турди-да, боққа кирди
«Онам ҳеч қачон бу ерни ташлаб шаҳарга кетмайди
Богидан, ўсган тупроғидан ажралса ўлади. Бу чорбоғни
обод қиламан деб бобом ўлиб кетди, ҳар бир қарич ер
тўкилган тер, кўз ёшлари билан суғорилган... Борди-ю
кампирни ташлаб кетсам, мўғуллар унга шикаст етказ-
масмикин? Бу ерда уни қолдириш хатарли. Яна би
марта ялиниб кўрай, зора кўнса!»

Аммо кампир ўз сўзида қаттиқ туриб олди, ўглининг
ялиниб-ёлвориши унинг қариган асабларига заррача
таъсир қилмади.

— Таваккал ўзига, — деди тамшаниб кампир. — Сен
мендан хавотир олма. Яратган эгамга астойдил илтижо
қилсам, бу кулбаи ватаним темир кўрғонга айланур,
душман менга ҳеч нима қила билмас.

— Мўғул аблаҳ бераҳм деб эшитадурмен, сизга ши-
каст етказмасайди, деб кўрқамен, — деди Темиртош онаси-
нинг оқ сочларини силаб.

— Менга ҳеч нарса бўлмайдур, — деди кампир ўзига
ишонган ҳолда, — сен ўлдирадур дейсан, кампирни ўл-
дириб шоҳи чиқадурум мўғулнинг, ахир ўшал кофирлар-
нинг ҳам онаси бордир.

Кампирнинг бу далили унга кучли таъсир қилди.
«Дарвоқе, кампирни ўлдириб нима манфаат кўради
мўғул? Яхшиси, уни шу ерда қолдириб, овқатини ғамлаб
кетай. Зўрлаб олиб кетиб бўлмайди», деди ўзича, ле-
кин шу заҳоти юраги бир нарсани сезгандек, шиг этиб
кетди.

Мингбоши Қулназархожа ўз бўлуғи билан дарвозадан чиқиб шарқ томон йўл олди. Қаршидаги боғлар устида кўтарилиб келаётган офтоб суворийларнинг бошларидаги ялтироқ дубулғаларда, эгниларидаги совутларда акс этиб, кўзларини қамаштирар эди. Туёқлар остидан ҳавога кўтарилган чанг-тўзон отларнинг бурнига кириб пишқиртирарди.

Яқиндагина юзбошилиқ мартабасига кўтарилган Темиртош мингбошининг ёнида отини йўрттириб борар, ҳомийсининг сўзларига диққат билан қулоқ соларди.

— Ганим қочишга тушганда сен қизишиб кетиб, орқасидин беҳуда қуваберма, пистирмага йўлиқасен. Қорахитойлар қочиб юриб уришар эдилар, мўғуллар доғи шулар уруғидин. Қуш уясида кўрганин қилур, дейдилар.

Темиртош уруш олдида ўз бошлиғининг шунчалик вазмин ва хотиржам бўлганига ҳайрон қоларди. Ўзининг эса юраги гупиллаб урар, асабийлашар, юраги сиқиларди.

Бўлинма боғ кўчалардан ўтиб, кенг далага чиққандан кейин лашкарлар ёйилиб кетди. Темиртош ўз бўлуғининг олдига тушиб олди.

Кеча даракчилар ганимнинг шарқ томондан келаётган илғори яқинлашиб қолганини хабар қилган эдилар. Инолчиқ дарвозаларни беркитиб олишдан олдин душман билан беллашиб кўрмоқчи бўлди.

Темиртош ўз бошлиғи билан бургутдек қанотини керган кўшинининг ўртасида борар эди. Кўп ўтмай, олдинга юборилган йигитлар ҳарсиллаб от чоптириб келдилар, ганимнинг олдинги қисмига дуч келиб, аранг қочиб қутулганларини айтдилар. Қулназар мингбоши отини қамчилаб ҳайдаб кетди. Отлиқлар унинг орқасидан қолмай, саф-басаф йўрттириб боравердилар. Душман суворийлари кўриниши билан ўртадан Қулназар бошлиқ бир гуруҳ отлиқ ажралиб чиқиб, қилич яланғочлаган ҳолда душман устига от қўйди. Ўнг ва сўл қанот камондай эгилиб, душманни икки биқинидан сиқиб бора бошлади. Мўғуллар икки-уч дақиқа жанг қилгандан кейин орқаларига қарамай қочдилар. Темиртош ҳали жангга кирганича йўқ эди. Қулназархожа мўғулларни қувламасдан орқага қайтишга буйруқ берди. Жангда ўлган мўғуллардан ўн-ўн бештасининг калласини кестириб, қопларга солдириб олди. Шу маҳалгача урушни кўрмаган Темиртош қонга беланган бу бадбашара каллаларни кўрганда эти жимирлашиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. Унинг

ижирганганини кўриб, мингбоши мийиғида кулди-да:
— Кўнглинг ағдарилаётганга ўхшайдур, — деди. —
Бошда шундоғ бўладур, сўнг ўрганиб кетгайсен.

Ўтрорликлардан ўн тўрттаси ўлган, беш-олтитаси
ярадор бўлган эди. Ярадорларнинг ярасини боғлаб,
ўликларни пишқирган отларига ортиб, қалъага қайтиб
киришди.

* * *

Куз кириши билан Чингизхон бир неча юз минг отлик
ва пиёда аскардан иборат катта қўшинини бошлаб, Ўт-
рорга етиб келди¹³. Мўғуллар шаҳарни жанг русумига
мувофиқ қамал қилишга киришишди. Аввало, ариқларни
беркитиб, шаҳарга сув киргизмай қўйишди. Манжаниқ-
лардан тинмай тош отиб, катта ёйлардан ўқ ёғдиришди,
шу пайтда белдорлар қўрғон атрофидаги хандақларни
тўлдира бошладилар. Қорлуқлар, уйгурлар ва бошқа
халқлар ҳам мўғулларга эргашиб келинган эди. Мўғул-
лар хандақ тўлдириш каби энг оғир ва хатарли ишларни
шуларга қилдирар, ўлжанинг эса жуда оз қисмини берар
эдилар. Қўрғон химоячилари дўлдек ёғаётган тош ва ўқ-
лардан сақланиш учун ўзларини панага олган пайтларида
уйгур ва қорлуқ белдорлар хандақнинг анчагина қисмини
тўлдириб ташладилар. Уларнинг бир қисми шаҳар атрофи-
даги теракларни кесиб келиб, узун шотилар тайёрлашга
киришди. Мўғуллар қўрғон мудофаачиларини чалғитиш
учун дарвозалар олдида сурон кўтариб, ёлгондақа хужумга
ўтар, бу вақтда хандақлар тўлдирилган жойлардан ёнма-
ён икки киши сигадиған катта шотиларни қўйиб,
пиёдалар қўрғон теласига аста чиқишга уринар эдилар.
Мўғуллар теварак-атрофдан ҳайдаб келтирган асирларни
шотидан чиқишга мажбур қилишарди. Шўрлик асирлар
икки олов орасида қолган: юқорига чиқмай десалар,
мўғуллар орқаларидан санчади, чиқай десалар, мудофаачи-
ларнинг ўқ ва найзасига санчиладилар. Бироқ мўғул-
ларнинг бу уриниши ҳар сафар муваффақиятсизликка
учрар, чунки ҳушёр мудофаачилар душман қаердан
хужум қилса, шу ерда ҳозир бўлиб, уларни нарвон-нарвон-
лари билан пастга қулатиб тушириб юборар эдилар. Шаҳар
қосибларини ўғиллари ҳам қуролланиб олган, аскар
сафида туриб, қўрғонни химоя қилишарди. Баъзан Қул-
назар мингбоши гоҳ у дарвозадан, гоҳ бу дарвозадан
отлик аскарлари билан чиқиб, мўғуллар билан чопқила-
шар, уларни қўрғон тагидан қочирар, қўрғонни тошбўрон
қилаётган асбобларини бузиб, зудлик билан яна қўрғонга
кириб кетар эди.

Мўгул саркардалари қаттиқ мудофаа қилинаётган, озиқ-овқат ва сув сероб бўлган бу мустаҳкам кўрғонни бир ҳамла билан олишга кўзлари етмагандан кейин, уни узоқ қамал қилишга қарор қилдилар.

XI

Чингизхон ўз чодирини дарвозани Сўфий қаршисидаги тепалик устига қурган эди. Кўрғондан туриб отилган ўк ва тошлар етмайдиган бу тепаликнинг теграсига хандақ қазилган, атрофи тупроқ девор билан ўралган. Тепанинг қоқ ўртасига олтин эшикли сариқ ипак чодир қурилган. Бу қооннинг чодирини, у жаҳонгирнинг тўрт ўгли ва нўёнларининг чодирлари билан қуршалган эди.

Кеч пайти... Шабада атрофдаги боғлардан пишиб етилган меваларнинг хушбўй хидини олиб келмоқда.

Чингизхон четлари кўтарилиб қўйилган чодирда тўрт ўгли ва машхур нўёнлари билан кенгаш қиларди. Тўрдаги зар тўшак устига қоон шойи жилдли болишга тирсагини қўйган ҳолда Жаба нўёнга ўткир кўзларини тикиб, унинг сўзларига диққат билан қулоқ соларди. Бу вақтда олтимиш тўрт ёшга кирган қоон новча, узун соқолли тетиккина чол эди. Ёноқлари туртиб чиққан эмас, юзи кўса мўгулларнинг юзига ўхшамасди. Ҳозир у тажрибали саркардасининг хўппасемиз, бир туки йўқ башарасига қараб, олмос кўзли узук тақилган бармоқлари билан қизил соқолини сийпаб кўярди. Чап томондаги хурматли ўринни унинг тўрт ўгли: Жўжи, Чигатой, Ўктой, Тули ишғол этишган, ўнг томонида машхур саркарда Жаба нўён, Улоқ нўён, бир кўзли Субутой баҳодир, Сакту тиз чўккан ҳолда ўтирардилар. Жаба нўён бундан буёнги хатти-ҳаракат тўғрисидаги ўз фикрини баён қилмоқда эди.

— Туркистон вилоятида Ўтрор кўрғонидек берк ва мустаҳкам кўрғон йўқ, — дер эди у қошларини чимириб. — Уч кундан буён бутун куч-қувватимизни сарф этиб, бир иш чиқаза олмадик. Бу янглиг берк кўрғонларни бир ҳамлада олиб бўлмайду. Қалъа халқи жанговар, ёшлари ўк отишнинг машқини олган. Булардан ташқари, тахминимча, Инолчиқнинг эллик мингдан ортиқ лашкари бор...

— Эллик саккиз минг, — деб луқма ташлади Чингизхон.

Жаба нўён гапдан тўхтаб, бош эгиб қўйди-да, сўзини давом эттирди.

— Орий, шундоғ. Қалъа ичида аскар ва халқ кўп. Ҳозир алар кучли қаршилиқ кўрсатадур, лекин беш-олти ойдин сўнг озуқ-овқатлари тамом бўлгач, қай аҳволга тушишлари маълум. Бу қўрғонни қамал қилиб, ишғол этмоқ учун бу ерда юз минг яёв ва отлиқ аскар қолдирсак... Жўжи бирлан Чигатой жаноблари бул ишга бош бўлсалар, Сакту бир қисм аскар бирлан Сирдарё бўйидаги қалъаларни забт этмоқ учун юборилса, қолгон кўшини қоон жаноблари ва улуг нўён Тулихон бешчилигида Қизилқум орқали Бухоро ва Самарқанд устига юрсалар...

— Ўтрорни мен билан Ўктойга қолдириб кета беринг, бошқалар кўмагига муҳтож эмасмиз, — деб нўённинг гапини бўлди Чигатой. Катта акаси Жўжини кўрарга унинг кўзи йўқ эди. Чигатойнинг мушукликидек юм-юмалоқ юзи бўртиб, саргини кўзлари чақнарди. Ундан юқорироқда ўтирган юзи чўзинчоқ, боши кичкина Жўжи укасининг гапини эшитиб қин-қизариб кетди, чунки бу гап унга қаттиқ ботган эди. Чигатойга тегизиб, бир-икки сўз айтиш учун оғзини жуфтлаб турган эди, Чингизхон Чигатойга ўқрайиб қараб:

— Бас қил, улуг нўён гапираётганда не қиласен сўзини бўлиб! — деб ўшқирди. Жўжи оғзига келган аччиқ-аччиқ гапларни айтмаганига хурсанд бўлди. Ранги қумқув ўчган Чигатой тиз чўкиб, отасидан кечирим сўради. Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди.

Еши қирқлардан ошган Жўжи ўзини мустақил тутар, укалари сингари отасига ялтоқланавермасди. У отасининг ўлимини, бутун ҳокимиятни қўлга олиш пайтини сабрсизлик билан кутарди: «Отам суюкли кенжа ўгли Тулини ўз тахтига ўтқазиб кетса керак. Лекин бу нимжон ва иродасиз ишимни «гаҳ» деганда қўлимга қўнади-ган қилиб оламан, ҳамма ҳокимиятни қўлга киритаман, хушчақчақ, оққўнгил Ўктой эса менинг чизигимдан чиқмайди. Аммо Чигатойни бир ёқли қилишга тўғри келади. Бу тўғрида кейин ўйлаб кўраман», дер эди ичида.

Тулкидек айёр, илондек хушёр бўлган Чингизхон синопарчилиқ билан қошини чимириб ўтирган тўнғич ўғлига қараб, унинг юзидан кўнглидаги қора фикрларни ўқигандек бўлди. Шунинг учун унга нохушлиқ билан бир назар ташлаб қўйди-да, рухсат сўраб сўзини давом эттираётган Жаба нўёндан кейин сўзлаганлар унинг фикрини қувватлаб, қўшимча тарзда баъзи бир мулоҳазаларини ўртага ташладилар. Сўнгра Чингизхон тирсагини ёстиқ-

дан олиб, қаддини ростлади-да, қизил соқолини сийпаб аста гап бошлади:

— Ҳар бир сўзимни исирга янглиғ қулоқларингизга тақиб олингиз, ҳар вақт биз душманнинг эмас, душман бизнинг иродамызга бўйсуниб келган. Бахт қуши доим бизга ёр. Хоразмшоҳнинг қарори билан бўлиниб-бўлиниб кетган бу улуг ўлка халқини ўз иродамызга бўйсундурмоқ у қадар мушкул эмас. Аммо бу ернинг одамлари жанговар, саркардалари тажрибали. Билишимча, султоннинг уч шерюрак саркардаси бор. Аларнинг бири — Жалолоддин Мангуберди, иккинчиси — Хўжанд ҳокими Темир Малик, учинчиси — Ўтрор ҳокими, Туркон хотуннинг жияни Инолчиқдир. Султон билан Мангубердига қарши Тули билан Жаба нўённи олиб ўзим борурмен. Инолчиқни бир ёқлик қилмоқ учун бу ерда Чигатой билан Ўктойни қолдирурмиз. Темур Малик билан бел олишгани Улоқ нўён билан Сактуни юборғаймиз. Жўжи эса Жанд, Бинокент, Янгикентни қамал қилиб олсин...

Чингизхон Ўрта Осиё шаҳарлари, қалъалари, машҳур саркардалар, қўшин ҳақида анчагина маълумот тўплаган эди. У уйқусиз кечаларда тузиб қўйган режаларини баён қилар экан, ўғиллари ва нўёнларини ўз заковати, хотирасининг кучи билан ҳайратда қолдирарди.

Кенгаш тамом бўлгач, Чингизхон оёқларининг чигилини ёзиш учун ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Ўғиллари ва беклари ҳам аста кўзгалиб, чурқ этмай унинг орқасидан эргашдилар. Чодирлардан ўн беш қадамча нарида, икки ёқдан темир занжирга тортиб боғлаб қўйилган йўлбарс олдида ўн бир-ўн икки яшар бола турар, қўлидаги узун таёқни йўлбарснинг тумшугига нуқиб жигига тегарди, йўлбарс эса ўткир тишларини иржайтириб, кўзларини қисиб ирилларди. Олдинги оёғи билан таёқни ушламоқчи бўлганда, бола ёнидаги қуролли йигитга қараб, қаҳ-қаҳ уриб куларди.

Чингизхон бола олдида келиб, уни қўлидан ушлади-да, нарироққа олиб кетди. Бола — унинг суюкли невараси, Жўжининг ўгли Боту эди. Қоон неварасини жасур қилиб ўстиришга ҳаракат қилар, унинг йўлбарс билан ўйнашаётганини кўрганда жаҳли чиқиш у ёқда турсин, аксинча, хурсанд бўлган эди. У чўзинчоқ оқ юзли, кўзлари қийиқ неварасини аста етаклаб кетар экан:

— Ўтрор шаҳри ичинда бундан ҳам зўр бир йўлбарс бор, тўрт юз эллик элчининг бошини еган, — деди. — Чигатой билан Ўктой амакинг ўшал йўлбарсни тутиб, занжирга боғлаб келтургайлар.

Ботунинг кўзлари чақнаб кетди:

— Ростданми? Зўр йўлбарсми, а? Бобо, айтинг, уни тезроқ тутиб келсинлар...

— Ул — икки оёқли йўлбарс. Оти Қойирхон. Чигатой амакинг ани тутиб келтирса, занжирбанд қилиб минг оҳангга солгаймиз. Энди бориб ўйна, менинг ишим бошимдан ошиб ётибди.

Орадан уч кун ўтгач, Чингизхон Чигатой ва Ўктойга юз минг аскар қолдириб, ўзи суюкли ўғли Тули ва улуғ нўён Жаба билан Қизилқум саҳроси орқали Бухоро устига лашқар тортди... Қўшиннинг бир қисми Улоқ нўён бошлиқ Хўжандга, бир қисми Жўжи бошчилиги остида Янгикент, Бинокент томон жўнаб кетди. Ўтрор қалъаси остига оқиб келган лойқа дарё тўрт тармоққа ажралиб кетган эди.

Мўғуллар Ўтрорни узоқ қамал қилиб, тинкасини қуриштишга жазм қилганларидан кейин қалъа тагидан узоқроққа кетиб, уни темир халқадек ўраб олдилар. Чигатой аскарларига навбатма-навбат ўз бола-чақалари олдига бориб, бир-икки кун улар олдида тунаб келишга рухсат берди. Мўғулларнинг бола-чақалари хўкиз ва туялар қўшилган узун соябон араваларга тушиб, қўшин орқасидан келмоқда эдилар. Бўйдоқ чериклар эса ўнта-ўнта бўлиб, теварак-атрофдаги эгалари ташлаб кетган боғларга борар, асалдек ширин мевалар билан қоринларини ва хуржунларини тўлдириб, кечқурун ўрдугоҳга қайтар эдилар.

Ўнбоши Тукчор бошлиқ бир гуруҳ черик боғ кўчаларда санқиб юриб, янги қурилган дарвоза олдида тўхтади. Пахса девор устидан гарқ ишшган шафтоли ва олхўрилар кўчага мўралаб турарди. Бир мўгул дарвозани итарган эди, очилмади. Чериклар дарвозани бузиб, боққа кирдилар. Янги солинган айвончада Темиртошнинг онаси малла жойнамоз устида ўтириб, тасбеҳ ўгирарди. Кампир исми аъзамни тилга олиб такрор-такрор дуо ўқир экан, қўрғончам энди темир қўрғонга айланди, ҳеч бир ёв бу ерга киролмайди, деб ўйлар эди. Мўғуллар бало-қазодек қўрғончага бостириб киргач, кампир боши тепасида турган сочлари ўсиқ, хўлпасемиз башараларни кўрди. Бошда уларни яъжуж-маъжуж деб ўйлаб, саловат ўқиди. Бироқ бу билан ҳам уларни даф қилолмади.

Мўғуллар орасида ерли халқнинг тилини биладиган қорлиқ йигит бор эди. Ўша йигит кампирга хунук, чўтир юзини ўгириб, хотинларникидек ингичка овоз билан:

— Қорчиқ, сенга қўноқ бўп келдик. Беркитиб қўйгон бовурсоқларингни олиб чиқ, — деди.

Сочлари пахтадек оқариб кетган кампир кўзларини катта очиб, ағрайиб қараб қолди. Қорлиқ йигит ўз буйруғини такрорлагандан кейин кампир ўршидан турди-да, чақирилмаган қўноқларни ичида қаргай-қаргай, хужрага кириб кетди. «Агар айтганларини қилмасам, сандигимни бузиб, тўқочларимни битта қўймай олиб кетадилар, ноилжман», деб ўйлади кампир. Хаял ўтмай, катта мис баркашга беш-ўнта тўқоч, бир ховуч бўғирсоқ, есиб қўйган узумидан икки-уч бошини солиб, уни енги билан ушлаган ҳолда келтириб, «қўноқлар» олдига аста қўйди. Сўнгра яна жойнамоз устига ўтириб, тасбеҳини айлантира кетди. Аммо фикри-зикри паришон бўлгани учун «тахлил»ни давом этиролмади. Оқар сувда чўмилишни зўр гуноҳ деб билган мўғуллардан сассиқ ҳид келиб турар, кампирнинг кўнгли ағдарилиб, ўқчигиси келарди.

Узумни пон билан қўшиб чапиллатиб чайнаган аскарларга у нафрат билан қараб, ичида уларга ўлим тиларди. Бир оздан сўнг, қорлиқ йигитдан:

— Бу тусингни егурлар қойдин келган, бетлари мунча совуқ, ўзлари мунча сассиқ? — деб сўради.

— Эна, алар мўғул, — деб жавоб қилди йигит, пон чайнаб. — Чингизхоннинг чериклари.

— Сен биз каби сўйлайсен, ўзимизнинг уруғ одамига ўхшайсен, алар орасида не қилиб юрибсен?

— Мен — қорлиқ уруғидин, — деди йигит узумнинг уруғини ерга туфуриб, — бизнинг хонимиз Арслонхон Чингиз бирла Утрорни қамал қилиб ётир.

— Балоба гирифтор бўлмай Арслонхон, — деди кампир титраб-қақшаб, наҳотки мўғул хизматига кириб, ўз ватандошларига тиг кўтарса. Илоҳи, подшоҳнинг жаҳаннам қаърига кетгай!

Кампирнинг бахтига қорлиқ йигит ҳеч нарса тушунмади. Қорлиқ мусулмон эмасди, у арабий, форсий сўзлар аралаштириб гапирилган гапни англай олмасди.

«Қўноқлар» баркашни қуритиб, боғ ичига кириб кетишди. Узумларнинг сарасини еб, тўрваларини тўлдира бошладилар. Кампир ҳам орқаларидан эргашиб боққа кирди. Унинг газаби қайнаб-тошиб турса-да, тишини тишига босиб юрди. Айниқса, олтиндай сарғайиб, офтобда биллурдек товланган хусайниларни уза бошлаганларида кампирнинг қовурғаси қайишиб кетди. «Ўғлим шўрлик шаҳар қўрғонида бир гужум узумга зор бўлиб ўтирганда, бу қузғунлар ўғлимнинг меҳнати билан етилган узумларни еб роҳат қилаяптилар», деган фикр хаёли-

дан ялт этиб ўтиб, бағрини ўртаб юборди. Ташна бўлиб ўтирган ўглини эслаганда хўрлиги келиб кўзларидан тирқираб ёш оқиб кетди.

Болдек ширин узумни еб, ҳордиқлари тарқаган ва билакларидаги кучга куч қўшилган мўғул йигитлари тўқликка шўхлик қила бошладилар. Қиличларининг дамни, билакларининг кучини бир-бирларига кўз-кўз қилиш учун ёш мева дарахтларини кесишга тутиндилар. Мева дарахтларининг қандай меҳнат билан ўстирилганини билмаган, текин томоқ ейишга одатланиб қолган аблаҳлар бу бўстон қандай етиштирилди, деб сира ўйламас эдилар.

Новчадан келган, қўллари узун Туқчор қилич уришда шерикларидан ўта эканини кўз-кўз қилар, йўғон-йўғон шохларини қисқа бир зарб билан кесиб ташларди. У билакдан йўғонроқ бир олхўрини кўрсатиб, қорлиқ йигитга:

— Қани, кучингни кўрсат-чи, — деди.

Қорлиқ тиржайиб, қиличнини суғуриб келаётган эди, кампир югуриб келиб, дарахтни тўсди. Бу олхўри дарахтига бултур гайнолу уланган бўлиб, энди авжига кириб келаётган эди. Умрларида бир туп дарахт ўтқазмаган мўғулларнинг аҳмоқона машқини кўрганда кампирнинг юраги алангаланиб кетган эди. Ўз боласидек парварши қилиб ўстираётган бу дарахтчани кесиш увол эмасми! У орқаси билан дарахтчага суяниб, уни кўкси билан тўсиб тураркан, кўзларида газаб ўти чақнади.

— Инсоф, диёнат борми сизларда? — деди кампир титраб.

Туқчор шерикларига қараб деди:

— Шу оғочни кампир билан қаватига човуб ташласам не берурсиз?

Унинг ҳазилкаш бир шериги:

— Онинг оқарган калласини берурмиз, — деди.

Туқчор кампирга яқин келиб, кулиб боқди-да, бирдан чўққайди, шу ондаёқ қилич ҳавода визиллаб, кампирнинг бошини олхўри дарахти билан кесиб кетди.

— Қотирдинг, — деди ҳазилкаш мўғул, — энди билсам, бу қорчиқ етмиш йилдан буён ўз бошини сен учун кўтариб юрган экан. — Сўнг оёғи остидаги оппоқ сочлари қонга буланган каллани кўрсатиб: — Энди манови тарвузни тўрванга солиб ол, — деб кулиб қўйди.

— Шу тарвузни сенга сийлов қилдим, — деди Туқчор қиличнининг қонини кампирнинг кўйлагига артиб.

Мўғуллар бир-бирлари билан ҳазиллашиб, кўрғонча-

га кирдилар-да, кампирнинг сандигини титкилаб, бўғир-соқлари, тўқочлари билан тўрваларини тўлдирдилар, бисотидаги кийимлари, тобутим устига ёпилар, деб қўйган мурсакларини олдилар, айвон тўридаги малла жойнамозни йиртиб, оёқларига пайтава қилдилар.

XII

Мўгуллар теварак-атрофдаги боғларнинг узумларини чуғурчиқдек талаб, маза қилиб ётганларида, қамалда қолганлар бир шивгил узум, бир дона олмага зор эдилар. Улар кўргон тепасидан узоқдаги боғларга қараб, кўнгиллари суст кетар, оғизларининг суви келар эди. Бир неча таваккалчи йигит ҳақимдан берухсат ярим кечада дарвозадан чиқиб, яқин орадаги боғлардан узум, олма олиб келмоқчи бўлишди. Улар қопларини тўлдириб, териларига сиғмай, олма-узум олиб келаётганларида мўгуллар ушлаб олдилар-да, қулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини қўйиб юбордилар.

Шундан кейин ишнинг кетини ўйламайдиган таваккалчиларнинг ҳафсалалари пир бўлиб, иккинчи марта бу ишни қилмайдиган бўлишди. Аммо кўргон ичида галла, сув ҳали мўл-кўл эди. Ҳимоячилар жуда кўп қўй ва қорамолни кўргон ичига ҳайдаб кирган, совуқ тушиши билан уларни сўйиб, тузлаб, ислаб олишган, аскарлар ҳам озиқ-овқат, сур гўшт билан яхши таъминланган эдилар. Бироқ отлиқ аскарларнинг ем-хашаклари борган сари камайиб, юракларга гулгула сола бошлади. Мўгуллар дастлабки ҳужум вақтида ичига нефть солинган кўвачалар ва ёниб турган ўқларни отиб, бир талай пичан гарамларини ёндириб юборган эдилар. Шундан кейин ҳимоячилар хашак ва бедани эҳтиёт қилиб сақлайдиган бўлдилар.

Бир вақтлар Абдумажид уста қўлида халфалик қилган Қутлуқхожа узангисозлардан тузилган аскарый қисмга бошчилик қиларди.

Ўз вақтида у барваста, хушчақчақ, юракли йигит эди, ёшлигида ўз маҳалласидаги болаларга бош бўлиб, уларни кўшни маҳалла болаларига қарши «уруш»га олиб борар, ҳар вақт бурни қонаб, пешонаси гурра бўлиб қайтарди. Юзбоши сайлаш керак бўлганда, узангисозлар, бу мансабга Қутлуқхожа муносиб, деган эдилар. Бироқ ёши ўттиздан ошган бўлса ҳам қуюлмаган, ёшлик гурури бошидан кетмаган эди.

Мўгуллар истилосидан сўнг Қутлуқхожанинг хушчақ-чақлиги йўқолиб, юрагига қил сиғмайдиган бўлиб қолди. Мамлакат бошига келган фалокатни у ўз бошига тушган фалокат деб билар, юрагини эзиб турган ғамдан ўзини ҳеч чалғита олмас эди. Овуниш учун бошқа восита тополмай, зўр бериб ўчини майдан олар эди. Бора-бора ичмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Баъзи бир ғаламис йигитлар уни уйларига чорлаб, мусаллас қўйиб беришарди-да, навбатчиликдан қутулиб, уйларига жўнаб қолишар ва шундан сўнг ҳафталаб ғойиб бўлиб кетишар эди. Қўрғоннинг Қутлуқхожа қисми турган жойида баъзан саксон-тўқсон киши ўрнига саккиз-тўққиз йигит қолар эди, бошқалар бозорларда санқиб юрар, уйларидан бери келмас эдилар. Мўгуллар ҳужумни тўхтатиб қўйганларидан кейин қўрғон ҳимоячилари беғам бўлиб қолишган эди. Қутлуқхожа эса уззукун маст бўлиб юрарди. Агарда ичишга май топилмай қолса, йигитларидан моҳмон қилишни талаб этар ёки мусаллас топдириб келар эди.

Бир кун Сўфи дарвозаси устида Қорача Ҳожиб, Темиртош, Қутлуқхожа учовлон душман жабҳасини кўздан кечириб туришган эди. Узоқдаги бедазорда бир гуруҳ пиёда мўгул аскарлари қўрғон томон келаверди. Қўрғон устидагилар ўқ-ёйларини шайлаб, уларнинг яқинлашишини кутиб турдилар.

— Шошманглар, мен йигитларим бирла дарвозадан чиқиб алар бирла савашурмен,— деди Қутлуқхожа Темиртошга яқинлашиб. Унинг огзидан гуркираб май ҳиди келарди.

— Қўй, шу ниятингдан кеч,— деди Темиртош хўмрайиб.— Яхшиси, аларни шу ердан туриб ўққа тутгаймиз. Дарвозадан чиқиб савашмоқнинг лузуми йўқдир.

— Биз ҳам ёвга мард эканлигимизни кўрсатиб қўяйлик-да. Юраги дов бермаганлар шунда қола берсин, ammo биз чиқурмиз.

— Ўқ ва қилич захми ва зарбини кўрмаган йигитнинг мақтанишини қаранг,— деди Темиртош Ҳожибга истеҳзо билан.

— Майли, чиқиб савашиб кўрсин,— деди Ҳожиб бепарволик билан.

Сўфи дарвозаси Қорача Ҳожибнинг булжори бўлиб, Қутлуқхожа қўл остидаги қисм унга тобе эди.

Дарвозабон отнинг калласидек келадиган бурама қулфга узун калитни солиб анчагача буради-да, дарвозани очди.

Эллик-олтмиштача йигит ўқларини ёй устига қўйиб

бравердилар. Кеч куз бўлса ҳам юнун кийинган йигитлар енгил қадам ташлаб, мўғулларга яқинлашавердилар. Юз қадамча қолганда бараварига ўқ уздилар, мўғуллардан уч-тўрт киши йиқилди. Мўғуллар ҳам ўқ отиб, ўтрорликдан уч-тўртгасини қулатдилар-да, орқаларига қарамай қочдилар. Қизишиб кетган хунармандлар, душманнинг ҳийласини пайқамай, уларни қува кетдилар.

Қўрғон тепасида турган Темиртош типирчилаб қолди.

— Вой, тентаклар-эй, ҳозир пистирмага дуч келадурлар!

— Вой, аҳмоқлар, тўғри ўлимнинг оғзини кириб келатганларини пайқамайдурлар, — дди кулиб Ҳожиб.

Темиртош шошиб пастга тушди-да, дарвоза яқинидаги карвонсаройда турган отлик аскарлар олдига борди. Ўз бўлукидаги йигитларни отлантириб, дарвозадан чиқди. Аскарларнинг олдига тушиб олиб, қиличини яланғочлади. Шу пайт Қутлуқхожа йигитлари устига бир гуруҳ суворий мўғул от қўйиб келатган эди. Темиртош отнинг бошини қўйиб юборди. От жанг ҳидини пайқаб, қаттиқ кишнади-да, қулоғини чимириб, ўқдек учиб кетди. Мўғуллар узангисозларни қуршаб, уларга ҳамла қила бошладилар. Темиртош яқиндаги бир мўғулни мўлжалга олиб, ўнг томонидан от солди, етиб бориб унинг чап елкасига қилич урди, мўғул икки нимта бўлиб, отининг оёғи остига тушди. Темиртошнинг аскарлари камондай эгилиб, мўғулларни чап томондан ўраб, чопқилай бошладилар. Мўғуллар бир оз чопқилашиб, отларининг бошини орқага бурдилар. Темиртош уларни қувмасдан, дарҳол чекинишга буйруқ берди. Кўзлари мошдек очилган узангисоз йигитлар ярадорлар ва ўлганларни кўтариб, шоша-пиша дарвоза томон югурдилар. Қутлуқхожа бошидан қилич еб ўлган, бош суяги икки палла бўлган эди.

XIII

Ташқарида қор бўралаб ёғиб турар, аммо Бугроҳожининг дарчаси қия очик, меҳмонхонаси иссиқ, уйнинг тўрт бурчагига қўйилган тўрт манқалда ҳидсиз саксовул кўмир бозиллаб ётар, меҳмон билан мезбон дастурхон устида ўтирарди. Ҳожи қўлидаги қаламтароши билан олма артиб, меҳмон олдидаги ликончага палахса-палахса қилиб тўғраб қўярди. Олманинг хушбўй ҳиди меҳмонхонани тўлдириб юборган эди.

— Ҳай, ҳай, бўстонларнинг ҳиди келиб кетди, — деди

Бадриддинхожа бир бўлак оппоқ олмани оғзига солиб.— Тангрининг қудратига ақл бовар қилмайди.

— Ертўлада олма кўп, тортинмай олаверинг.

— Бу янглиғ ноз-неъматнинг ҳозир баҳоси йўқ, ол-тунга тополмайсен. Менинг сандиқдаги олмаларим тамом бўлди.

Гап айланиб бозордаги нарх-наво устига кўчди. Ҳожа арпа-буғдойнинг нархи ошиб, тилла-кумушнинг қадри тушиб кетганини гапирди:

— Ҳадемай элда қаҳатчилик бўлғай,— деди қалам-тарошини ёнчигига солар экан.— Анга етурким, фақир ва мискинлар ит-эшак гўштин егайлар.

— Утрор қалъаси ичида озуқа кўп. Чериклар ҳам бир йиллик ошлигини ҳамлаб олган,— деди Бадриддин гўё озиқ-овқатнинг кўплигидан порози кишидай тумтайиб.

Мезбон қил-қизил юзини ўраб олган оппоқ чанбар соқолини силаб, ўйланиб қолди.

— Қамал чўзилиб кетса, қоон кўшини ошлиқсиз қолур,— деди у ташвишланиб.— Ҳар нима қилиб бўлсада, Ҳожибни тезроқ қўлга олиб, таслим бўлмоққа даъват этмоқ лозим.

— Ҳожиб кунни кеча каминадан икки юз олтун қарз сўраган эрди, эртага берурмен деб ваъда қилдим,— деди Бадриддин қора мийиқлари остида кулиб.

— Қанча тиласа беринг, менинг ҳисобимдан бераверинг.

— Албатта, амрингизни бажо келтирурмен,— деди хожа бош эгиб.— Кеча Ҳожиб менинг уйимда меҳмон эди. Гап устида шу маҳалгача ҳеч кимарсага айтмаган, ҳатто Инолчиқдин ҳам пинҳон тутган бир сирини менга айтди. Инолчиқ ўлдиртирган элчилар орасида Ҳожибнинг тоғайваччаси Бердиниёз Хивагий ҳам бор эркан.

— Э, Хивагий анинг қардоши эрканму? Қизиқ! Аммо лекин бу шундоғ бир кашфиётки, андин фойдаланмоқ зарур.

— Мен анинг юрагига ўт солиб қўйдим. Қонга қон олмоқ ҳам фарз, ҳам қарздур, деганимда, анинг кўзлари ёниб кетди. Билишимча, ўзи калтафаҳмроқ йигитга ўхшайдур.

— Қанча калтафаҳм бўлса, биз учун шунча яхшидур,— деб унинг гапини бўлди мезбон.— Қўлга кўндириб олмоқ осонроқ бўлур.

— Калтафаҳмлигин андин билдимки, бу ерга қоон лашкари етиб келмасдин уч кун бурун икки юз олтунга бозордан икки черкас қизни сотиб олмиш. Фалокат қуюни келаётганда қаю ақлли одам бул ишни қилур? Ўзи Гур-

ганждан икки мулозими, уч хизматкори, ошпази, баковулин олиб келмиш. Қамал вақтида буларни боқиб ётмоқ осонму?

— Майли, қўяверинг. Агар ани ўз измимизга солсак, новкар-чокарлари ва жорияларини боқмоққа кўмаклашурмиз, — деди Хожимийиғида кулиб.

— Яна қизиқ бир гап бор, — деди меҳмон муҳим бир нарсани айтаётгандек шипшиб: — Мунажжим Абдусафий ўз дўстларига: ҳозир Миррих юлдузи ғарб соридир, ғарбдин уруш қилгонлар енгилур, деб айтибдур. Савдогарлар орасида анинг сўзи шое бўлмиш.

— Бу яхши гап. Имкони борича ани халқ орасида тарқатмоқ лозим.

Бугроҳожи айтгандек, қўрғонни қамаб ётган мўғулларнинг аҳволи кундан-кун оғирлашарди. Улар уч ой ичида теварак-атроф қишлоқлардаги ғаллани еб, сигир-қўйларини сўйиб тамомладилар. Мўғуллар ўрдугоҳида озик-овқат, ем-хашак танқис бўлиб қолди. Тўғри Арс ва Сир дарёларида балиқ мўл, қирғоқлардаги тўқайларда илвасини кўп эди. Бироқ мўғуллар балиқ ва ов қушининг гўштини емас, уларни макруҳ деб ҳисоблар эдилар.

Чигатой ўз аскаридан кўра шаҳар ичидаги хиёнатчиларга кўп умид боғлар эди. Бугроҳожининг одамлари унинг хатларини ўққа ўраб, белгили жойга отар эдилар. Мўғуллар бу хатлардан шаҳар ичида бўлаётган воқеалардан хабардор бўлиб турардилар.

Темиртош баъзан ўз йиғитлари билан дарвозадан чиқиб, душманга ташланар, гоҳо мўғуллардан асир ҳам олиб қайтар эди. Душманининг ниятидан хабардор бўлиб туриш учун асир олиш керак-да. Мўғуллар ҳам шаҳарга киролмай қолган мўътабар одамлардан бир нечтасини гаров тариқасида ушлаб туришарди. Ўша маҳал одатига мувофиқ, ҳар икки томон асирларни ўз одамларига алиштириб олар эдилар.

Алиштирилганлар орасида Темиртошнинг боғ қўшниси — савдогар Бузрукхожа ҳам бор эди. Шаҳар дарвозаси ёнида Темиртош у билан саломлашиб:

— Қандай қилиб мўғул илкига тушиб қолдингиз? — деб сўради.

— Сотиқ-савдо қилайин деб Хўжанд борган эдим, — деб гапга тушиб кетди оппоқ соқоли кир бўлиб кетган рангпар савдогар. — Бағоят фойда кўрдим, вале кеч қолдим. Мўғуллар мендин олдинроқ бу ерга келиб етибдурлар. Ўз боғимда беркиниб ётдим, аммо қутулиб бўлмади, ёғи илкига тушдим. Мени ўлдирмоқчи бўлдилар. «Ярмогим

бор, олтуи бергайман», тедим. «Ўтрорда олтунинг борму?» тедилар, «бор», тедим. Мени ўлдирмадилар, иззат-хурмат бирла соқладилар. Яρμοги, куч-қуввати йўқ одамларни мўгул ўлдирди...

Кўндан бери таниш-билишларини учратмаган савдогар тинмай гапирар, кўнглини бўшатишга шошиларди. Бироқ Темиртошнинг хаёли паришон, савдогарнинг гаплари у қулогидан кириб, бу қулогидан чиқиб кетар эди. Унинг эс-хуши онасида, онасини боғда қолдириб келгани учун доим пушаймон ер: «Ўз ҳолига қўймай, шаҳарга олиб кирсам бўлар экан», деб хафа бўларди.

— Менинг кампир онам дунёда борму? — деб сўради у юрагини ҳовучлаб.

Савдогар иккиланиб туриб:

— Ўлим барчанинг бошида бор, ўғлим, — деди. — Мўгул бадбахт кампирни чошиб ташлади. Мен жанозасини ўқиб, ерга бердим.

Кейинги сўзлар Темиртошнинг қулогига кирмади. У сочларини юлқиб йиғлай бошлади. Савдогар ух тортиб, шерикларига етиб олиш учун югурди.

Шу кундан бошлаб Темиртош камган бўлиб, юраги тошга айланди. У ўз йигитларини бошлаб кечалари дарвозадан чиқиб мўгуллар билан чопқилашар, асир олиб келиб, қисқача сўроқ қиларди. Жавоб беришни истамаган мўгулларни аямай чошиб ташлайверарди.

XIV

Инолчиқ қабулхонасида мунажжим Абдусафийни сабрсизлик билан кутарди.

Уч ой ичида ҳокимнинг кўзлари киртайиб, ранги кетиб қолган. У баъзан тонг отгунча қўрғон тепасида айланиб, навбатчиларга кўз-қулоқ бўлиб юрар эди. Ўқтин-ўқтин қўшин сардорлари ва жанг кўрган оддий аскарларни, шаҳар улуғлари, ҳунарманд оқсоқолларни тўплаб кенгаш ўтказарди. Бугун шу хонада катта кенгаш ўтказилган, ҳар дарвоза ва минора, қўрғон қисмлари сардорларининг маърузаси тингланган, уларга йўл-йўриқ кўрсатилган, булжор аҳли ўртасида қаттиқ низом ва тартиб ўрнатиш ҳақида гапирилган эди. У ҳозир ҳам ўзини кенгашда ўтиргандек ҳис этиб, баъзи муҳим масалалар устида бош қотирар: «Ҳай аттанг, хотирдин фаромуш бўлибдир», деб қўяр эди.

«Асли шаҳар йигитларига бир кишини бош қилиб қўйилса, яхши бўлар эди, — деб ўйларди у, — бу ишга Темиртошдай киши муносиб. Ўзи ҳунармандлардан чиқ-

қан, уларнинг тилини билади, бир ёғи қаттиққўл йигит, хунарманд йигитлар ўртасида тартиб жорий қилиб, бебонларни жиловлаб ола билади».

Мулозим келиб мунажжимнинг кутиб турганини айт-гач, хаёли тарқалиб ўзига келди-да, қилич осган камарини тўғрилаб қўйди.

Эшикдан тишлари тушиб, лаблари ичига кириб кетган, кампирдаҳан, зағча кўз бир чол кириб таъзим қилди. Инолчиқ ўрнидан туриб, у билан қўл бериб кўри-шаркан:

— Э, келинг, мунажжимбоши, соғ-саломат юрибдир-сизму? Кўпдан буён кўрмоққа муштоқмиз, — деди ҳаддан зиёд сертакаллуфлик билан.

— Алҳамдилилло сояи давлатларида... соғ-саломат юрибдурмиз, дуойи жонларини қилиб...

— Саломат бўлгайлар. Қани, марҳамат, тўрга чиқ-синлар.

Дастурхон устида у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдилар. Мунажжим тинчиб, ўзини босиб олгандап кейин Инолчиқ тўсатдан:

— Миррих юлдузи бу айёмда ғарб соридур, — деб қолди. — Кимикн ғарб томондин уруш қилса голиб бў-лур, — деди шумнафас мунажжимга кўзини қаттиқ ти-киб, Абдусафий унинг кўзидаги ифодани, тошдек қотиб қолган юзини кўриб капалаги учиб кетди. «Менинг гап-ларим ҳокимнинг қулоғига етибди. Халқни саросимага солганим учун мени жазолайдиганга ўхшайди. Ҳозир жал-лодни чақириб қолса ажаб эмас, ё раббий!» деди ичида.

— Албатта, хм, — деб томогини қириб қўйди у мур-дадек оқариб кетган юзини Инолчиққа ўгириб, — албат-та... Масалан... Миррих осмоннинг ғарбий уфқида... ал-батта мўғуллар энгилгусидур. — У дағ-дағ титрар, тили калимага келмас эди.

— Бу сўзингиз ҳикматлидур, — деб уни тинчитмоқчи бўлди ҳоким. — Рост айтдингиз. Миррих ғарб соридур...

Мунажжим ҳокимнинг қўлидан бир пиёла шароб ич-гандан кейин ўзини босиб олди. Хайрлашиб чиқиб кета-ётганда ҳокимнинг бир мулозими унга янги тулки пўстин кийгизиб қўйди.

— Жанобларига арзимас совғамиз, — деди Инолчиқ кулимсираб. — Дуойи жонимизни қилиб, кийиб юрсинлар.

— Мингдан-минг раҳмат. Бошим осмонга етди, сиз-нинг ҳар бир сўзингизни қулоғимга исирғадек тақиб олдим.

Шу воқеадан кейин халқ орасида, юлдузлар галаба-

дан башорат берибди, мунажжим шундоғ айтибдурлар, деган хушxabарлар тарқала бошлади.

* * *

Кечга яқин Инолчиқ Қорача Ҳожиб билан бирга кўрғон тепасида айланиб юарди. Икковлари пўстинга ўралиб олган, шимол томондан совуқ ел эсиб турар эди. Ғарб томонга оғиб, совуқ нурларини сочаётган қуёш ёруғида мўғуллар ясов тортаётган эдилар. Улар борган сари кўнайиб борар, ясовнинг бир учи уфққа бориб тақалгандай кўринарди. Мўғуллар орасида бошланган ҳаракат кўрғон тепасидагиларнинг диққатини жалб этди. Узоқдан туриб қараган киши улар юз эллик мингтача бордир, деб гумон қилиши мумкин эди. Аслини суриштирилса, Чигатой буйруғи билан мўғуллар наматдан ўнг мишглаб «одам» ясаб, уларни отларга миндирган эдилар. Ясовдаги черикларнинг қарийб ярмини шу намат аскарлар ташкил қиларди. Бу — ганимини кўрқитиш, лашкарларни кўп қилиб кўрсатиш, юрагига ваҳима солиш учун ишлатиладиган найрангларнинг бири эди.

Мўғул сафлари олдида икки отлик пайдо бўлгач, улар шундай қаттиқ сурон кўтардиларки, ер-кўк ларзага келгандай бўлди. Бу сурон кўрқоқ, қарорсиз бўлган кишиларнинггина юрагига гулгула соларди, аммо у Инолчиққа ҳужум даъват қилувчи бурғу овозидек эшитилди. Бироқ у мўғулларнинг бу найрангини билмагани учун: «Ростдан ҳам мўғуллар беҳисоб экан,— деб ўйларди.— Шунчалик катта қўшинни бу ерда банд қилиб туришнинг ўзи катта гап. Сон-сапоқсиз қўшин биз билан овора бўлиб турса, султон билан Мангуберди Мовароуннахр ва Шимолий Эронда талай қўшин тўплаш имкониятига эга бўларди. Душманни шу ерда мумкин қадар узоқроқ банд қилиб туриш, унинг сафини сийраклаштириш бизнинг бурчимиз. Ҳар бир одамнинг бошида бир ўлим бор, бас, шундай экан, мардлик билан ўлиш керак».

Мўғулларнинг сурони Қорача Ҳожибнинг хаёлхонасида бунга зид бўлган фикрларни уйготди: «Ўхў... Мўғулнинг лашкари сон-сапоқсиз, куч-қудрати бениҳоя экан-ку! Шундай катта қўшинга қарши урушиб бўлади-ми? Бизни улар чувалчангдек эзиб таппайдилар. Бас, шундай экан, қаршилиқ кўрсатишнинг нима маъноси бор?»

Шу пайт тутун чиқариб сасиб келаётган ёндирувчи ўқ уларнинг оёғи остига келиб тушди. Инолчиқ упука этигининг пошнаси билан ёна бошлаган ўқни эзгилаб ўчирди.

Кўп ўтмай, қўрғон тагидаги уй устига пилиги сасиб келаётган қувача тушиб ёрилди-да, ичидаги нефти ҳар ёққа сочилиб ёна бошлади, томдаги пичанни ўт олди. Уй эгаси — соқоли оппоқ чол ўтни аранг ўчирди.

— Мўгул занғар тек ётмай, хитойдин кўп нарса ўрганган экан,— деди Инолчиқ ўйланқираб.— Биз эса қуруқ лоф уриб юрган эканмиз.

— Рост,— деб Ҳожиб унинг гапини тасдиқлади.— Мўгул биздин кучли, черики бизникидан кўп эркан.

— Кўп бўлса доғи урушамиз, оз бўлса доғи! Қул бўлиб яшамоқдин ўлган яхши.

«Бу мутаассиб одамга сўз уқтириб бўлмайди. Ўлса ҳам таслим бўлмайди, ўзи ҳам нобуд бўлади, бизни ҳам жувонмарг қилади», деб ўйлади Ҳожиб бош чайқаб.

Орадан кўп ўтмай, мўгуллар қўрғонни тошбўрон қилишга киришдилар, узоққа отадиган оғир камонлардан ўқлар ёгила бошлади. Тошларнинг қўрғон кунгураларига тегиб гумбурлаши, саросимадан фойдаланиб дарвоза остига келиб қолган мўгулларнинг даҳшатли сурони, ноғораларнинг тараклаши, карнайларнинг ғат-ғати ҳавони ларзага келтирди. Қўрғон ҳимоячиларига мўгулларнинг жанг русуми таниш бўлиб қолган эди. Улар дарвоза тагига тўпланиб, ҳимоячиларни чалгитишларини, цусиб ётган ҳужумчилар бошқа жойда қўрғон тепасига чиқиб олишга уринишларини билар эдилар. Шу сабабдан, ҳамма жойда мудофаачилар мўгуллар ҳужумини қайтаришга шайланиб турдилар. Баъзи жойларда қўрғон тепасига чиқиб олган мўгуллар билан қўл жанги бошланди, ҳар икки томондан бир талай одам ўлди. Мўгулларнинг бир қисми настга қулатиб туширилди. Бироқ дарвозалар олдида сурон тўхтамади.

Инолчиқ настга тушиб, дарвоза олдига келди. Шу пайт унинг олдига ранги заъфарон, юз-кўзи чанг, кийимларига тупроқ теккан бир йигит келиб, салом берди-да, ҳовлиқиб:

— Ер остидан дукурлаган овоз эшитдик,— деди.— Бозор боши томонидин.

— А? Дукурлаган овозлар? Буни қаранг-а? Шу нарсани хотирдан фаромуш этибман. Ҳой, Темиртош, бу ёққа!

Дарвоза олдида йигитлари билан турган Темиртош унинг олдига чошиб келди.

— Дарҳол дарвозалар яқинидаги маҳаллаларда навбатчилик қилаётган йигитларга хабар қил, ухламасинлар, сергак бўлиб турсинлар! Сен ўзинг йигитларингни бошлаб, шаҳар айланиб юр. Қаерда кўрсичқон кўринса, ўлдираверинлар!

Иполчиқ дарвозалар яқинида чуқур ертўлалар қаздириб, у ерга навбатчилар қўйган эди. Буларнинг вази-фаси доим қулоқ солиб ўтириш, агар ер остидан бирор овоз эшитилса, чиқиб дарҳол хабар беришдан иборат эди. Мўғуллар аксари ер остидан нақиб (лаҳим) қазиб, шаҳарга кириб олар, ўз аскарларига дарвозани очиб берар эдилар. Хитой усталари белдорларга ишбошилиқ қилар, қўлларидаги қибланомага¹⁴ қараб, қаёққа қараб қазиларни кўрсатиб турар эдилар...

Дарвоза яқинидаги бозор майдонида йигирма чоғлик қуролли йигит катта тўнкани ёқиб, унинг атрофида исиниб ўтиришарди. Ун тўрт кунли ой осмонда жилмайиб турар, янги ёққан қор томларда кўкиш тусга кириб товларди. Читирлаб ёнган оловнинг қизил шуълалари йигитларнинг бетларида, ўтга тугилган кафтларида акс этар, уларнинг оғзидан чиққан буг эса гулхандан кўтарилган тутун билан кўшилиб кўкка юксаларди. Қалин кийиниб, ёнларига қилич осган, соқоллари қоп-қора бўлиб чиққан ҳунарманд йигитлар ҳар вақт ёшларни қизиқтирган мавзу устида: қизлар, қаллиқ ўйини, янги уйланган йигитнинг роҳати тўғрисида гаплашиб ўтирар эдилар. Фақат ўрта ёшли, мош-биринч соқолли одам — уларнинг ўнбошиси суҳбатга аралашмас, гўё: «Майли, гапираверинглар, менинг ёшимга етиб, тўртта болали бўлгандан кейин бошқача сайрайдиган бўлиб қоласанлар», дегандек мийи-гида кулиб қўяр эди.

Шу пайт улардан юз қадамча нарида, майдоннинг қоронғи бурчагида катта ўранинг оғзидек келадиган жой қимирлаб ўпирилиб туна бошлади; кейин ўра пайдо бўлди. Олдин афт-ангори сарғайиб кетган бир мўғул алаанглаб, ҳар ёққа қаради-да, кейин бошини ичкари тортди. Тўлин ой булут орқасига яшириниб олди, атрофни қоронғилик босди. Мўғул аскарлари бирин-кетин нақибдан чиқа бошлашди, қиличларини қўлга олиб, гулхан атрофида бамайлихотир ўтирган йигитлар томон пусиб келаверишди. Шу пайт ой булутлар орасидан чиқиб, теварак-атрофни ёритиб юборди, мўғуллар эса ер бағирлаб ётиб олишди. Гулхан ёнида ўтирган ўнбоши бир нарсани сезгандай орқасига ўгирилиб қаради-ю, йигирма қадамча нарида илондек судралиб келаётган мўғулларни кўриб, қилични қанидан олди, ғалати овоз билан:

— Туринглар, ёв келди, қилич яланғочланг! — деб бақирди.

Йигитларнинг баъзилари шошиб, нима қилишларини билмай қолдилар, хушёрроқлари қилич ёки кистанлари¹⁵

ни кўтарган ҳолда сурон кўтариб ёв устига ёпирилдилар. Булутларга ястанган ой бир-бирига пала-партиш қилич солаётган, урушаётган, бўғишаётган одамларни ҳайрат билан томоша қилаётгандай эди. Борган сари кўпаяётган мўғуллар бирпасда беш-ўн кишини ер тишлатиб қўйдилар. Ҳеч нарсадан хабари бўлмаган маҳалла аҳолиси кўчага чиқиб, нима қилишини билмай турар, хотинлар дод-вой қиларди. Ҳамма, мўғуллар дарвозалардан шаҳарга кирибди, деб ўйлаган эди.

Темиртош шовқин-суронни эшитиб, қилич яланғочлади-да, бўлукни эргаштириб, жанг бўлаётган ерга от чоптириб келди. Унинг йигитлари мўғулларни ўраб олиб, бошларида қилич ўйната бошладилар. Ўртада қолган ўн чоғлик қосиб йигитлар ҳам ўзларини ўнглаб олиб, саросимага тушган мўғулларни уриб йиқита бердилар.

Бу орада маҳалла аҳолиси нақибнинг оғзини топиб, у ердан бош чиқарган мўғулларни уриб йиқитаверишди. Бир тақачи чол гулхан қалади-да, уйдан катта бир темирчи дамани олиб чиқиб, нақибнинг ичига тутун юборди.

— Мўғул бадбахт энди бўғилиб ўлади, — деб кулди у хириллаб. Бироқ айёр мўғуллар дуд йўлини тўсган бўлсалар керак, тутун қайтиб чиқа бошлади.

Отлиқлар ва ҳунарманд йигитлар мўғулларни бирпасда қириб ташлашди, фақат биттасигина омон қолган, у орқасини деворга тираб, узун қиличи билан ўзини ҳимоя қилар эди. Темиртош отдан тушиб, унинг олдига келди. Афтидан, юзбошига ўхшаган бу новча мўғулга тикилиб, ўнг қўлининг муштини биқинига тираганича қон-қора соқолни чимдиб туриб:

— Кел, қиличбозлик қилайлик — деди.

Унинг кўзларидан нафрат ва адоват учқунлари сачрар эди. Қиличбозликда тенги бўлмаган Темиртош биринчи тўқнашишдаёқ рақибининг кучли ва чапдаст эканини пайқади. Бироқ мўғулларга қарши юрагида ёнган адоват ўти унинг кучига куч қўшар эди. У ҳар сафар бирорта мўғулни чошиб ўлдирганда: «Эҳтимол, онамни ўлдирган шу аблахдир», деб ўйлар, юрагидаги алам ўтининг тафти пасайгандек бўларди. Новча, қўллари узун мўғул йигитга биринчи қарашдаёқ: «Онамни шу аблах ўлдирган чиқар», деган фикр Темиртошнинг хаёлидан ўтди.

Юзбоши тисарилиб туриб, Темиртошнинг бошига қилич солди. Темиртош усталик билан бу зарбани даф этиб, қиличининг учи билан унинг юзини яралади, мўғулнинг юз-кўзи қонга бўялди. Мўғул худди яраланган йўлбарсдек инграб, тишларини гичирлатиб, рақибни ус-

тига ташланди. Дунёда ўч олишдан бошқа нарсани унутган Темиртош ўзини босиб олиб, сафроси қайнаб кетганидан янглиш ҳаракат қилаётган душманини деворга тираб қўйди. Теварак-атрофини ўраб олган йигитлар қийқиришиб, томоқларидан турли товушлар чиқариб, уни олқишлардилар. Ҳар гал Темиртош мўғулнинг зарбасини усталик билан қайтарганда, дўстлари енгиллашиб нафас олишарди. Шерикларининг хайрхоҳ назарлари Темиртошнинг юрагига далда берар, аммо бу маънавий куч мўғулнинг юрагини бўшаштирар, руҳидаги оловни сўндирарди. Темиртош қўлай пайт тониб туриб, бир зарба билан рақибининг қўлидаги қиличини ерга тушириб юборди-да, дўстларининг олқишлари остида унинг калласини шартта танидан жудо қилди.

Бу вақтда маҳалла аҳолиси ҳовуздан кўза-кўза сув келтириб, нақибга қуяверди, мўғулларни у ердан қочириб юборди.

XV

Қиш қартайиб, ўз ўрнини баҳорга ташлаб кетгиси келмай, захрини сочар, айниқса, кечалари қутуриб, кундуз куни сал-пал эриган ерни музлатиб чиқарди. Совуқ очлик билан биргаллашиб, камбағал-бечораларнинг ёстигини қуритар, бутун бошли уйларини хувиллатиб қўяр эди.

Савдогарлар, қаллоб одамлар ерда ётиб моғор ҳиди уриб қолган ортиқча дон-дунларини, ҳатто ҳовузларидаги саргайиб қолган сувларини косалаб сотар, халқнинг бошига тушган фалокатдан фойдаланиб, давлат орттирар эдилар.

Темиртош бу очкўз, қаллоб одамларни кўрганда қони қайнаб кетар, уларни чошиб ташлагиси келарди: «Биз жон бериб, жон олаётганимизда бу одамлар донларини марваридга, қуртлаган сувларини кумушга айлантираёттирлар, бўйнига қилич уриш керак буларнинг!» деб фикрларди. Бироқ унда ҳеч қандай ҳуқуқ йўқ, тирсагини тишлашга оғзи етмас эди.

Бир куни қалъа бурчидан туриб, бошлиғи Қулназар билан бирга душман жабҳасини кўздан кечираётганда:

— Ташқаридаги ёвдин ичкаридаги душман хатарлироқ, — деб қолди. — Мўғулларнинг не иш қилаётганини кўриб турамиз, аммо ичимиздаги ёвнинг не иш қилаётганини билмаймиз.

— Рост айтасен, — деди Қулназар унга ўгирилиб. — Молнинг оласи ташида, одамнинг оласи ичида, деб бе-

норга айтмагонлар. Сендан яширатурган сиррим йўқ: Ҳожибдин гумоним бор. Зоҳирда бизга содиқ кўринса-да доғи қўйида тош олиб юратурганга ўхшайдур. Сен майда қаллобларни, савдогарларни айтасен. Аларни ҳозирча қўйиб тур, аввал илоннинг бошини янч, думи ликиллай берса-да, кўп зарар етказолмайдур.

— Қорача Ҳожибнинг хиёнат кўчасига кирганини қайдин билдингиз?

— Мен, билдим, деб айтгоним йўқ. Гумоним бор, дедим, Анинг оёқ ташлашидин шубҳаланамен. Кечалари қаерларгадир бориб, кимлар бирла оғиз ўнишиб юргонин билурмен...

— Андоқ бўлса, ҳоким жанобларига бул ҳақда хабар бермоқ лозим...

Изгиринда унниқиб кетган, томоғи қўшдан чиққан ҳўкизнинг бўйнидек буришиб, осилиб-осилиб тушган Қулназар ҳорғин кўзларини кўтариб, Темиртошга қаради:

— Бу фикр менинг ҳам ақлимга келган эрди, аммо уриниб бир иш чиқара билмадим...

Бундан икки кун илгари Қулназар мингбоши ҳокимнинг олдига бориб, ўзига тегишли булжорда ишлар қандай кетаётганидан ҳисоб бергандан кейин Қорача Ҳожиб тўғрисидаги шубҳаларини унга айтган эди.

— Менинг одамларим Ҳожибнинг Бугроҳожи эвина тун қоронғисида бориб, бир неча бор меҳмон бўлиб келганини айтдилар. Нияти яхши бўлса, қоронғида, киши билмас бировникига борадурму? Қўрқоменки ҳожиникида хиёнат ўрмагучлари хиёнат тўрин тўқиб, бизларни домларига илтирмоқчилар...

Қулназар Қорача Ҳожиб ва Бугроҳожи тўғрисида эшитган, билганларини гапириб хиёнатнинг олдини олиш учун бирор тадбир кўришни ҳокимдан илтимос қилди.

Султондан мадад келмагани учун хуноби ошиб юрган Инолчиқ Қулназарга киртайган кўзлари билан қаттиқ тикилиб, ичида: «Ташқи душман етмаганидек, энди саркардалар ўртасида ички низолар бошланадиган кўринади, — деб ўйлади. — Бу одам ростдан ҳам бир нарсанинг дарагини билдими ёки Ҳожибга қарши иғво қилиб, унинг ўрнини эгалламоқчими? Йўғ-э, Қулназар соф кўнгил одам, аммо уйқусизлик ва мағлубиятлар унинг асабларини бўшаштириб, ҳар нарсага шубҳа кўзи билан қарайдиган қилиб қўйган. Рост, Ҳожибдан ҳар нарса кутса бўлади, лекин шунча жанг-жадал қилиб, бир талай душманининг қонини тўкди, энди таслим бўлса, мўғуллар унинг бошини силамаслигини яхши билади».

— Бул ишни менга қўйиб беринг, сиз ўз вазифангизни бажармоқдан бошқа нарсани ўйламанг, — деди у ниҳоят.

Қовоғи осилиб кетган Қулназар ўрнидан туриб, таъзим қилди-да, бошини қуйи солганича орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Темиртош унинг ҳикоясини эшитиб тутақди:

— Биринчи кўришдаёқ хўппасемиз, бир туки йўқ; лаблари қалин Ҳожибни ёқтирмагон эрдим. Андин ҳар нарса кутса бўладур. Менга рухсат беринг, отиш-тутиш вақтида бир ўқ бирла ани жо-бажо қилай!

— Йўқ, энди фурсат ўтди, — деб хўрсинди Қулназар. — Ҳожибни ўлдирсанг, мендин кўрадура. Асли Инолчиқ олига бормаи, шул ишни ўзимиз бартараф қилсак бўлар эркан. Алтанг! Начора, ўтган ишга салавот!

XVI

Чигатой билан Ўктой иссиқ ўтовнинг тўрида тўрт бурчак кимхоб тўшак устида ўтириб, Чингизхон юборган чопарининг ҳикоясини тинглашарди. Ўртадаги катта манқалда иссиқ саксовул кўмир лангиллаб ёниб турар, паканагина, чертса икки бетидан қон томадиган юзбоши эшик олдида туриб, Бухоронинг ишғол қилиниши¹⁶, қўлга киритилган ҳисобсиз ўлжалар тўғрисида оғиз кўпиртириб гапирарди.

— Отларимизни мачитларга боғлаб қўйиб, Бухорони уч кун таладик. Черикларимизнинг қўйни-қўнжи тўлди, — дер эди у бухоролик бир савдогарнинг устидан шилиб олган сувсар нўстиннинг олдини очиб қўйиб. Сўнгра кепчикдай юзи тиржайиб турган хушчақчақ Ўктойга қараб: — Олтин-кумуш, яна қимматбаҳо буюмлар... — деб гапира бошлаган эди, Чигатой сабрсизлик билан унинг сўзини бўлди:

— Менга қара, олтин-кумушларни инимизга кейин сўйлаб берарсан. Сен Бухоро урушидан гапир.

— У ерда икки минг чоғлиқ черик бор эркан. Уруш кўпга бормади, лекин шаҳар косиблари қаттиқ савашди, анчагина шерикларимизни ўлдирди. Ҳа, айтмоқчи, Бухоро олингач, Хоразм шоҳи ўз улуси ва қўшинини ташлаб, Аму бўйига қочибдур. Ҳозир Келифда чиқар. Ҳа, айтгандек...

— Ҳой, менга қара, — деди Чигатой саргини кўзларини чақнатиб. Ичида: «Отам шундай аҳмоқ бир одамни нега чопар қилиб юборибди?» деб ўйлади. — Бу томонга келаётганда отамиз, улуғ қоон нима дедилар?

— Улуг қоон: «Сув бир ерда узоқ туриб қолса сасий-дир, черик ҳаракатсиз ётса бузиладур», деб айтдилар, — деди юзбоши тиржайиб. Бу гапнинг маъносига тушунмагани унинг афтидан билиниб турарди. Чингатоӣ бошини қуйи солиб ўйга толди. Чингизхон шу чопар орқали юборган мактубида ҳам зуд ҳаракат қилишни, бир ойга қолдирмай Ўтронни ишғол этиб, Самарқандга етиб келишни буюрган эди.

Беш ойдан бери шу ерда туриб қолганидан, юз мишга яқин аскар билан бир иш чиқаролмаганидан ўзи ҳам хафа эди. Аммо шу бугун эрталаб Бугроҳожидан олинган мактуб унинг руҳини кўтарди.

«Қорача Ҳожибни таслим бўлмоққа кўндирдик, — деб ёзган эди Бугроҳожи. — Ҳожиб, агар бир туман отлик аскаримни ўз ихтиёримда қолдирсалар, қоон қўшини сафида хизмат қилмоққа тайёрмен, деб айтди. Мен сизнинг номингиздин анинг шартларини қабул қилдим. Ҳар ҳолда шу ҳафта ичида Сўфи дарвозадин чиқиб таслим бўлса ажаб эмас».

Хоин ўз хатини: «Қоон қўшинларига оллодин мадад тилаб ётибмиз, тез кунда дийдор кўришмоқни насиб ва рўзий қилсин!» деб тугатган эди.

Дарҳақиқат, орадан уч кун ўтгач, Ўтрон тарихида энг даҳшатли бир воқеа юз берди.

Гира-шира тоғ қоронғисида дарвоза яқинидаги майдонда совут устидан пўстин кийиб олган Ҳожиб бир неча мулозими билан турарди. У ўзини ҳар вақтдагидек сокин тутишга уришиб, от устида виқор билан ўтирар, лекин ёнидаги мулозими Қутлимурод Ҳожибнинг ранги ўчиб, қуйи жағи титраётганини пайқади. Ростдан ҳам Ҳожиб ўзини сувга ташлаш учун яланғочланган кишидек ҳис этарди. Яланғочландингми, албатта ўзингги сувга ташлашинг керак, бўлмаса бошқалар сени итариб тушириб юборади.

Ҳожиб Гурганиждан келган бир туман аскарнинг, хусусан, мишбошилар ва юзбошиларнинг ўзига содиқлигини яхши биларди. Шу ваздан у қўрқмай, шу бугун таслим бўлишга уларни кўндирган эди.

Орадан кўп ўтмай, дарвоза яқинидаги саройлардан мишг отлик аскар чиқиб, катта майдонда саф тортди. Яқин ўртадаги қўралардан отликлар чиқавердилар.

Дарвозанинг икки тавақаси ланг очилгач, суворийлар одатга хилоф равишда, отларини секин-аста юргизиб, далага чиқа бошладилар. Аскарларнинг кўпчилиги тааж-жубланиб, бир-бирларига қараб, лабларини жийириб қўяр,

чунки дарвозадан от чоптириб чиқиб, ганим билан чопқилашамиз, деб ўйлаган эдилар.

Дарвоза тағида шайланиб турган мўғул қўшини қипчоқларни ўз ораларидан индамай ўтказиб юборди, сўнгра тўғонни бузиб кетган сувдек тез суръат билан шаҳар ичига оқиб кира бошлади.

Душман шаҳар ичига кириб олгандан кейин қўрғон тепасидаги аскарлар (қўшиннинг асосий қисми қўрғон тепасида эди) икки олов ўртасида қолиб, ҳеч нима қилолмади. Улар устига ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан ўқ ёғила бошлади.

Шу пайтда шаҳар айланиб юрган Темиртош юзта аскари билан дарҳол ички қалъага борадиган катта кўчанинг оғзини тўсди-да, қаршисидан бостириб келаётган мўғулларга ўқ ёғдириб, уларни тутдэк тўка бошлади. Бироқ мўғул отличлари ён кўчалардан орқасига ўтиб, уларни ўраб олди-ю, қиличларини ишга солди. Қуршовда қолганлар камондан ўқ отиб, ўзларини ҳимоя қилмоқчи бўлдилар, садоқлари бўшаб қолгач, қиличларини яланғочлаб чопқилаша бошладилар. Даҳшатли қўл жанги бир неча минут давом этди. Темиртош бошлиқ юз йигитнинг ҳеч бири душманга таслим бўлмай, охирига нафасигача урушиб ҳалок бўлди...

Болалик чоғда шу катта кўчани чапгитиб ўйнаб юрган Темиртош ўз қонига беланиб, унинг тупроғига юзини қўйиб ётиб қолди.

Жануб дарвозаси Қулназархожанинг булжори эди. Шаҳар ичида мўғулларнинг пайдо бўлганини эшитгач, у ўз аскарларини тўплаб, ички қалъа томон от сурди. Бироқ Бугроҳожига сотилган мулозимлардан бири орқасидан ўқ узиб, уни ҳам қулатди. Бошлиқсиз қолган аскарлар ҳар ёққа тўзиб кетишди. Мўғуллар бу дарвозанинг қулфини болта билан уриб очдилар. Бу ёқдан ҳам мўғуллар тошқин сувидек оқиб кираверди.

Инолчиқ уч минг аскари билан ички қалъага кириб, дарвозаларни беркитиб олди, ҳимоясиз қолган шаҳар ичида эса қиргин бошланди. Мўғуллар подага кирган бўрилардек қутуриб, яширинишга уринган одамларни ўлдирар, қамиш билан ёпилган томларга ўт қўяр, халқни талар эдилар.

* * *

Қорача Ҳожиб аскарлари дарвозадан анча узоқлашгандан кейин уларни мўғуллар ҳалқадек ўраб олиб, Ҳожибнинг ўзини Чигатойнинг олдига олиб кетдилар,

энг олдин лопиллаб ёниб турган икки гулхан орасидан ўтказиб, «инс-жинс» дан халос қилганларидан кейин, уни икки мўгул йигити икки қўлидан ушлаганича зийнатли оқ ўтовга олиб кирди. Тўрдаги тўшак устида мушук юзли, тарғил кўзли Чигатой тумтайиб, қовогини солиб ўтирар, баркашдай юзи ярқираган Ўктой эса узун мўйловларини бураб, тиржайарди.

Ҳожиб эшик олдида ўнг тиззасини ерга уч марта теккизиб ўрнидан турди-да, таъзим қилганича қотиб қолди. Чигатой эса ўнг кўлининг муштини тиззасига тираб, кўзларини қисиб боқди:

— Қорача Ҳожиб дегани сенмусен?

— Орий, мен зоти олийлари қошига таслим бўлиш шартлари тўғрисида музокара олиб боргани келдим.

Ўктой унинг гапини эшитиб, қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Биз музокара олиб бормоқ учун эмас, буйруқ бермоқ учун бу юртга келганмиз, — деди Чигатой кескин.

— Мен ҳам қоонга хизмат қилмоқ пиятидамен.

— Хўш, айт-чи, нечун султонингга хиёнат қилиб, биз томонга ўтдинг?

— Лашкари сон-саноксиз қоонга хизмат қилмоқни омади кетган султон хизматидан афзал кўрганим учун.

— Султон Муҳаммад сенга баланд мартаба бериб, ер-сув, молу дунё инъом қилди, андин ҳеч ёмонлиқ кўрмадинг. Ростми?

— Орий рост, — деди Ҳожиб шивирлаб.

— Бас, анга, султонга хиёнат қилмоқнинг сабаби недур?

— Қооннинг омади андин устун, илки узун бўлғони учун.

— Фараз этайлик, сени хизматга олдик. Мабодо, бошқа бир подшонинг омади баландроқ келса, сен қоонга хиёнат қилиб, анинг хизматига ўтгаймусен?

Ҳожиб ўнгайсизланиб:

— Дунёда қоондан омадлироқ подшо бўлмайду, — деб гудранди.

— Ўз подшосига хиёнат қилган киши бегона подшога содиқ бўлолмайду, — деди Чигатой кўзларини чақна-тиб. — Кўзимдан йўқотинг буниг наҳс башарасини.

— Обориб Ўтрорга ҳоким қилиб қўйинг, — деди Ўктой кулиб.

Ҳожибни ўтовга олиб кириб кетганларида, бир мўгул саркардаси унинг қўшинига: «Отдан тушинглар», деб буйруқ берди.

— Нега энди? Биз ўз бўлуқимиз билан қоонга хизмат қилмоқчимиз.

— Сизларни ҳеч ким бир-бирингиздан айирмоқчи эрмас. Ҳозир Чингабой жаноблари чиқиб сиз бирла сўйлашурлар. Сиз от устида қурол билан, у киши оёқ устида турса яхши бўлмас,— деди мўғул саркардаси.

Қинчоқлар истар-истамас отдан тушишди, мўғуллар уларнинг отларини етаклаб олиб кетаверишди.

— Энди қуролларингизни ҳам бир ерга қўйинг.

Отдан тушиб бўшашиб қолган аскарлар қуролларини белгиланган жойга қўйиб, бир чеккага чиқиб турдилар. Мўғуллар қуролсиз аскарларнинг кийимлари, совутларини ечиб олдилар, устларига от қўйиб чопа бошладилар. Ҳожиб ўтовдан чиққач, шу даҳшатли манзарани кўрди-ю, тиззалари қалтираб, дунё кўзига тор кўриниб кетди. Ёнидаги йигитлардан бири рўпарадан қилич ўйнатиб устига келаверди, иккинчи мўғул эса орқадан келиб, калласини сапчадек узиб ташлади.

Шаҳар ичи аччиқ тутун ҳидига тўлган, ёнаётган қамиш томларнинг алангаси осмонга кўтарилар эди. Мўғуллар халқни даҳшатга солиш учун уйларга нефть сениб ўт қўяр эдилар. Ҳаммаёқни додлаган аёллар, чинқирган болаларнинг товуши босиб кетган эди. Ўтроп шаҳри бунёд бўлгандан бери бундай қирғинни, бундай хунрезликни, бундай ёнгинни кўрмаган эди.

Темиртошнинг қаллиғи Минглиой мўғул йигитларининг диққатини жалб қилмаслик учун янғасининг маслаҳати билан эски кийим кийиб, юзининг у ер-бу ерига қоракуя суртиб қўйди. Бироқ на жулдур кийим, на қоракуя пайваста қошлар, лоладек юзларнинг гўзаллигини яширолмасди. Афсуски, янғаси уни навароқ жойга яширишга улгуролмади, уларнинг уйларига иккита мўғул йигити бостириб кирди. Аёллар нима қилишларини билмай, турган жойларида қотиб қолишди. Қисқа бўйли, кўзлари қисик бир мўғул тўғри келиб қизни қўлидан ушлади-да, юзини ёруққа солиб кўриб:

— Мана бу гўзални қара, юзига қора суртиб, бизни алдамоқчи бўлибди-я,— деди.

Шу пайт Минглиой мўғулнинг қўлини тишлаб олди-ю, чошиб нарвондан томга чиқиб кетди, иккинчи йигит унинг кетидан югурган эди, қизнинг янғаси оёғига ёнишди, чап қўли қонаб кетган пакапа йигит ижирғаниб, ўнг қўли билан қиличини қинидан сугуриб олди-да, ерда ётган аёлни чошиб ташлади. Минглиой эса қўшнилари-нинг ёниб турган томига ўтди. Бир оздан кейин олов ичида қолган қизнинг чинқирғи эшитилди-ю, сўнг жимиб қолди...

Мўғуллар талаб олган буюмларини бошлиқлари кўрсат-

ган жойга уйиб ташлайвердилар. Кумуш ё олтин билагузук, ёки узук сингари нарсаларни ҳам бошлиқларидан яширишдан кўрққан чериклар кўлларига тушган ҳамма қимматбаҳо буюмларни уларга топширардилар.

Орадан уч кун ўтгач, ўлжа тақсимланди. Унинг ярми қоон билан ўгилларига ажратилди. Бир қисми бошлиқлар ўртасида, уларнинг мансабларига яраша тенг тақсимланди. Ўлжанинг ўндан биригина оддий черикларга улашиб берилди. Оддий черикларнинг халқдан тортиб олиб устларига кийган кийимлари, пойафзаллари ёки кўлга киритган эгар-жабдуқ, уй-рўзғор асбобларига бошлиқлар тегмадилар. Уй-рўзғор асбоблари оддий черикларнинг кўшин орқасида эргашиб келаётган оилаларига керак эди.

Мўғул жарчилари: «Кимки яширинса, ўлдираамиз, ҳамма кўчага чиқсин», деб кўчама-кўча бақириб юришди, шунинг учун ҳамма, Чигатойнинг буйругига биноан, шаҳар ташқарисига чиқди. Мўғуллар улар орасидан ўз кўшинлари учун керакли қуролсозлар, узангисозлар, тақачилар, темирчилар, аравасозлар, тўқувчилар ва бошқа касб эгаларини бир чеккага ажратдилар. Буғроҳожки билан Бадриддин қатта савдогарлар билан рухонийларни ўлимдан қутқариб қолишди. Бойлар ўзларининг бола-чақалари, яқин одамларини мўғуллардан тилла баробарига сотиб олишди. Қолган ҳамма эркаклар ва болалар қиличдан ўтказилди.

Хотин-қизлар бошқа ерга тўпланган эди. Мўғуллар ўзларига ёққан аёлларни танлаб, қолганларининг кийим бошларини ечиб олишди. Қип-яланғоч аёллар уялганларидан ерга кириб кетгудек бўлиб, кўллар билан кўракларини, сонларини тўсиб туришар, ёшроқлари туртиниб-суртиниб, тўданинг ўртасига кириб олишга уринишарди. Бир чеккада турган новча аёл мўғулларга қараб:

— Ўлдирсаларинг тезроқ ўлдириглар, жувонмарглар! — деб бақирди.

— Бу шармандалиқдан ўлган яхши!

— Ер ютқурлар, нима қилиб иржайиб турибсизлар. Хув, кўзларинг тешилсин!

— Беномус баттоллар! — деган газабнок товушлар эшитилди аёллар орасидан. Отлиқлар қиличларини яланғочлаб, қий-чув кўтарган аёлларни чопа бошладилар.

Сўнг ҳар қайси касб эгаларини алоҳида-алоҳида гуруҳларга ажратиб, уларни Самарқандга қараб ҳайдадилар.

Хунармандлар оппоқ бўлиб уйилиб ётган аёллар ёнидан ўтаётганларида, аллаким:

— Аблахлар, аёлларни яланғочлаб чошиб ташлаб-дурлар-а! — деб юборди.

Абдумажид уста:

— Ахийлар, шаҳид бўлган опа-сингилларимизнинг ялангоч баданларига қарамаишлар, аларнинг ҳурмати учун кўзингизни юмиб ўтинглар, — деди-да, шивирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Косиблар ҳам дувиллаб ёш оқиб турган юзларини қадоқли қўллари билан сийпадилар. Аллаким хўнграб йиғлаб юборди. Шу маҳалгача кўзларига ёш олмаган эркаклар ҳам ёшларини тутиб туролмадилар. Устанинг ёнида кетаётган ёшгина бир йигит — унинг шогирди ниқиллаб:

— Уста, бу кундан ўлган яхшироқ эрди, — деди.

— Ўзини учун ошиқма, ҳали ёшсан, озодликка чиқиб яна яхши кунларни кўрарсан.

— Онам ўлди, қаллигимни мўгуллар тортиб олди, энди ёруғ дунё кўзимга кўринмайдур. Воллоҳи, ўзимни ўлдирурмен. Бир...

— Ўлим ҳар кимарсанинг бошида бор, — деди уста унинг гапини бўлиб. — Аммо киши бир мартабагина берилган ҳаётдан ўзини халос этмоққа ҳаққи йўқ. Яшамоқ пайти келганда ғанимдан ўч олмоқ зарур. — Уста секин гапирар, ҳаяжонга келган собиқ шогирдини тинчителишга уринарди.

Кийимлари эскирган, ранглари бир ҳолатда косиблар бошларини эгиб, аста қадам ташлаб борар эдилар.

«Хайр, жонажон Ўтрор, киндигимиз қони тўкилган қутли ўлка! Биз сени асрай олмадик, ёвуз душман қўлига бериб қўйдик. Ёввойи мўгул сени оёқ ости қилиб, бағрингни чок-чок этади. Мактаб-мадрасаларингни, ҳаммомларингни отхонага, экинзорларингни ўтлоққа айлантиради, аммо бу зулми ваҳшат узоққа бормас. Халқ ўз кучини тўплаб, ахир бир кун душманни улоқтириб ташлар, бўш қолган далаларни яшнатиб, шаҳарни яна тиклар.

Биз кетяпмиз, алвидо, она шаҳар! Бизга насиб қилмаса, болаларимиз қайтиб келиб, сени озод қиладилар!»

Бошларини қуйи солиб кетаётган ғамбода кишиларнинг кўнгилларидан шундай фикрлар ўтар эди.

XVII

Шаҳар ичидаги қалъа ўз ҳимоячиларидан ўн-ўн беш ҳисса ортиқ душман билан яна бир ой олишди. Мўгуллар манжаниқлардан тинмай тош отиб қалъа деворларини, буржларини емирар, ғалтакли чорпойларни гилдиратиб келиб, кўрғонни бузар, қамалдагилар эса жон-жаҳдлари

билан уларнинг хужумини қайтариб турар эдилар. Лекин борган сари уларнинг сафи камайиб борарди.

Қалъа, бамисоли, денгиз ўртасида буюк оролдан ажралиб қолган қоя тошга ўхшарди. Мўгул қўшини бўронда қутурган денгиз каби ҳайқириб, ўзини бу қоятошга урар, лекин уни емиролмаي, ҳар сафар қонли излар қолдириб, орқага чекинади. Аммо денгиз ўртасида қолган қоя қандай метин бўлмасин, тўлқинлар зарби билан ахир бир кун нураб тушади. Худди шу сингари, бир ойлик муттасил хужум натижасида кунгуралари, бурчлари ўпирилган қўрғон денгиз тўлқинлари сингари саноксиз бўлган мўгул аскарларининг зарбидан йиқилди. Қалъанинг кўчаларида яккама-якка жанг бошланди. Омон қолган мудофаачилар томларга чиқиб олиб, ганимни ўққа тутдилар. Инолчиқ тириклайин қўлга тушишни истамай, хотини Ойсулув билан икки ошёнали сарой томига чиқиб олиб, ўқ ота бошлади. Орқаларидаги кўприкларга ўт қўйиб, душман билан охири нафасгача урушишни қасд қилган жангчиларгина шундай совуққонлик билан урушадилар. Инолчиқ ҳам бир вақтлар Чингизнинг элчиларини ўлдиртириб, ўз ихтиёри билан чекинадиган ҳамма кўприкларига ўт қўйган, унинг учун қаҳрамонларча ўлишдан бўлак нажот йўли қолмаган эди.

Чигатой эса Инолчиқни тириклайин ушлаб олишни буюрди. Шу вайдан унинг чериклари ўқ отишни тўхтатиб қўйиб, томга чиқиб олишга уридилар, Инолчиқ бир неча марта том лабига қўйилган шотиларни тегиб тушириб юборди. Унинг садоғидаги ўқи соб бўлганини кўрган Ўктой том тагига келиб:

— Ҳой азамат, ботирлигинга тан бердик. Кел энди, гаслим бўлиб қўя қол. Сени ўлдирмаймиз, отамиз улуг қоонга тортиқ қилиб оборамиз, — деб бақирди.

Инолчиқ жавоб ўрнига оёғи тагида ётган бир гиштни олиб улоқтирди. Агар Ўктой дарҳол ўзини орқага олмаса, боши мажақланган бўлур эди.

— Вой аблаҳ-э, оз бўлмаса бошимни ер эди-я, — деб кулди Ўктой. Шу пайт иккинчи гишт томга шоти қўяётган бир мўгулнинг калласини ёрди.

Узун сочини белига тангиб олган Ойсулув том устига ётқизилган гиштарни кўчириб, эрига тутқазарди. Кўзлари ўт сочиб, юзлари ловиллаб ёнаётган бу аёл шу топда гўзаллик, мардлик ва садоқат тимсоли эди. Бунни кўриб, Ўктойнинг завқи келиб кетди:

— Мундоқ сулув ва ботир аёлни умримда кўрмаган эдим. Тириклайин қўлга туширсам, хотин қилиб оламен, — деди илжайиб.

Бир оздан кейин чериклар беш-олтита нарвон келтириб томга тармашдилар, Чарчаб, боши айланган Инолчиқ қай томонга тош отишни билмай қолди. Ойсулув томга чиқиб олган ҳайбатли бадбашара бир мўғулнинг чопиб келаётганини кўриб, ўзини кўчанинг нариги бетида ёшиб турган том устига ташлади...

Тўртта барваста йигит чопиб келиб Инолчиққа ёпишган эди, у бир силкиниб иккитасини томдан улоқтириб юборди. Нарвондан чиқиб улгурган мўғуллардан яна тўрттаси келиб, Инолчиқ устига ташланди-ю, қўл-оёғини боглаб томдан туширди.

— Оёғини ечиб, турғизиб қўйинг, — деди Ҳуктой Инолчиққа ҳурмат кўзи билан қараб. Навкарлари Инолчиқнинг оёғидаги арқонни ечиб, турғазиб қўйдилар. Ҳуктой қаддини ростлаб, атрофга газабли назар ташлаётган қўли боғлиқ баҳодирнинг кўкрагига секин уриб қўйиб, черикларига:

— Ботирликни мана шулардан ўрганинг. Биз юракли одамларни ўлдирмаймиз, жасорат ҳар кимга муяссар бўлавермайди, — деди.

Мўғуллар Инолчиққа ҳам ҳайрат, ҳам ҳурмат билан қараб қолдилар.

* * *

Чингизхон Самарқанддаги Кўксаройнинг нақшинкўр саломхонасида олтин тахт устида Чигатой билан ўтирар, белига қаламдон қистирган кўк саллали битикчи Хожа Исмоил настроқда чордана қуриб, чап тиззасидаги жузвдон устига қўйилган қоғозга қооннинг фармониини ёзар эди.

— Ёз, Жаба нўён ва Субутой баҳодир уч туман черик бирла Туршиз томон қочган султон Муҳаммадни қувиб бориб, тириклайин қўлга туширсинлар, сўнгра Табриз ила Ганжага ўтиб, Дарбанд орқали Дашти қипчоққа, андин Рус ерларига от қўйсинлар...

Битикчи Чингизхоннинг фармониини ёзиб битиргач, қоғозни найча қилиб ўради-да, салласига қистириб ўрнидан турди ва қооннинг рухсати билан чиқиб кетди.

Чингизхон бу ишни битиргандан кейин кайфи чоғ бўлиб, мушукникидек таргил кўзларини қисди-да, қизғиш соқолини сийпаб ўйга толди. Сўнгра қарс уриб эшик оғасини чақириб:

— Ўтрор ҳокимини киритинг, — деди.

Икки қуролли навкар Инолчиқни икки қўлидан ушлаб, саломхонага олиб кирди ва қоондан ўн қадамча бериди

тўхтади. Кўзлари киртайиб, ранги кетиб қолган Инолчиқ кенг кўкрагини кериб, жаҳонгирга тикилганича қотиб қолди. Унинг енглари остида дўнпайган мушаклари билиниб турар, юзининг гўштлари лип-лип учарди.

Қоон рўпарасида турган мағрур кишининг кимлигини билса-да, Чигагойга ўгирилиб:

— Бу ким? — деб сўради жўрттага. — Э, Инолчиқми? Савдогарларимизни ўлдириб, молини талаган Инолчиқ шу экан-да. Ҳа-ҳа! — Чингизхон ўзининг шахсий душмани билан кўз уриштириб қолди. Инолчиқ кўзини юмай бақрайиб қараб турарди, буни кўргач, Чингизхоннинг сафроси қайнаб кетди, лекин ўзини босиб олиб: «Ўч олишдан олдин бу нуфузли одамдан фойдаланиб қолиш керак. Қасос олиш ҳеч қачон қочмайди», деб ўйлади. Инолчиқ эса ер остидан қараб, унинг фикрларини пешонасидан уқишга ҳаракат қиларди. Чингизхон бошини кўтариб:

— Менга қара, баҳодир, — деди. — Сен бизга кўп зиён-заҳмат етказдинг, элчиларимни ўлдирдинг. Ўтрорни қамал қилган черикларимдан ўн мингини қириб ташладинг. Бу қилмишларинг учун бошқа бир ҳукмдор тирик-лайн терингни шилиб олдуртирган бўлур эди. Лекин мен гуноҳингдан ўтдим. Сен доғи эски хусуматларни унутиб, менинг хизматимга кир. Сенга туман оғаси деган унвон берайин. Мен бирла Гурганж бориб, аҳолисини таслим бўлмоққа...

— Мен ўз улусимга хиёнат қилмасмен, — деди Инолчиқ унинг гапини чўрт кесиб. — Душман хизматига кирмасмен!

— Сенга олтин ва кумушлар инъом этайин...

— Олтининг-да керакмас, кумушинг-да. Мени сотқун ола билмассен!

Қоон унинг гапларига эмас, сўзини бўлиб қўйганига жаҳли чиқди. Ғазабланганини билдирмаслик учун ўнг қўлининг кафти билан юзини сийпади-да, ўзини қўлга олиб:

— Менинг сўзим ҳеч қачон ерда қолган эрмас, сенга атаган инъомимни қабул қилгайсен, — деди. Кейин қарс уриб эшик оғасини чақирди-да: — Дўстимиз Инолчиқ учун атаб қўйган кумушларни олиб кирсинлар, — деб кўзини қисди.

Эшик оғаси орқаси билан юриб чиқиб кетгач, ўртага даҳшатли сукунат чўкди. Бир оздан кейин Чингизхоннинг ишораси билан эшик ёнида ҳайкалдек қотиб турган икки йигит Инолчиқни йиқитиб, қўл-оёғини боғлашди, ўнг ёнбошига ётқизиб, босиб туришди. Қизил тўн кийган бир мўғул қўлида хокандоз билан кириб, эритилган кумушни Инолчиқнинг чап қулоғига қуйиб юборди...